
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XX (2023), №1
s. 217-243
doi: 10.36121/jpietrzak.20.2023.1.217

Jarosław Pietrzak
ORCID: 0000-0003-0341-2273
(Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie)

Radziwiłłowie na francuskim dworze królewskim od XVI do XVIII wieku

Streszczenie: Artykuł dotyczy pobytów książąt Radziwiłłów na francuskim dworze w królewskim na przestrzeni od XVI do XVIII w. Przyjrano się pokrótce podróżom członków rodu celem widzenia osoby monarchy, jego rodziny oraz dworu oraz wypełnienia misji politycznych. Wizytom Radziwiłłom przyświecały cele prestiżowe, ceremonialne, polityczne oraz edukacyjne. W związku z tym opisano rangę oraz okoliczności przedstawienia książąt na dworze. Znaczna część rozważań poświęcona została przedstawieniu kontaktów pomiędzy władcami Francji a Radziwiłłami oraz honorowaniu tytułu książęcego przedstawicieli rodu, konsekwencją czego były liczne przywileje oraz nadania.

Słowa kluczowe: Radziwiłłowie, podróże, dwór królewski

The Radziwill's at the French royal court from the 16th to the 18th century.

Annotation: The paper is devoted to the sojourns of the Princes Radziwill's at the French royal court from the 16th to the 18th century. It briefly looks at the journeys made by members of the family to see the person of the monarch, his family and court, and completed the political missions. All that fulfilled important prestige, ceremonial, political and educational aims. In view of this, it became important to present the rank and circumstances of the presentation of princes at court. A considerable part of the considerations was devoted to describing contacts between the French rulers and the Radziwills, and the honouring of the ducal title to the family representatives. This resulted in numerous privileges and endowments, which were a visible sign of respect for the Radziwills.

Keywords: The Radziwills, journeys, royal court

Wstęp

Artykuł podejmuje zagadnienie obecności członków rodu Radziwiłłów na francuskim dworze królewskim od czasów panowania Franciszka I Walezjusza do wybuchu Rewolucji. Przebywanie w otoczeniu Królów Arcychrześcijańskich przyczyniało się do budowy prestiżu litewskich magnatów, dawało możliwość podkreślania ich wspaniałych koligacji, pozwalało im obserwować życie władców Francji oraz włączało ich w rytm ceremoniału dworskiego. Wszystko to pozwalało korzystać księżętom na Birzach i Dubinkach oraz Olyce i Nieświeżu z określonych zaszczytów.

Praca nie podejmuje problemów związanych z podróżami Radziwiłłów po Francji, pominięte zostały także ich opinie na temat państwa oraz jego społeczeństwa. Kwestie te doczekały się już omówienia w literaturze przedmiotu¹. Artykuł został podzielony na zagadnienia obejmujące pojawienie się Radziwiłłów na dworze paryskim, kontakty z monarchą i jego rodziną, relacje z arystokracją francuską oraz przywileje oraz zaszczyty, jakimi zostali obdarowani².

Przyjazd do Paryża/Wersalu i ranga książąt Radziwiłłów

Podróż do Francji i możliwość zwiedzenia Paryża, określanego już w XVI w. „ósmym cudem świata”³, znalazła swój najważniejszy wydźwięk w instrukcjach oj-

¹ Szerzej na ten temat zob. A. Niewiara, *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI–XIX wieku*. Katowice 2000; Z. Kieres, *Szlachta i magnateria Rzeczypospolitej wobec Francji w latach 1573–1660*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985; M. Serwański, *Znajomość ustroju i państwa francuskiego w Polsce w XVII wieku*, [w:] *Polska – Niemcy – Europa. Studia z dziejów myśli politycznej i stosunków międzynarodowych*, red. A. Czubiński, Poznań 1977, s. 131–143; tenże, *Le stéréotype du Français dans la Pologne des XVIe–XVIIe siècles*, [w:] *Amis et ennemis héréditaires: Les stéréotypes nationaux. Actes du XIIe Colloque Poznań–Strasbourg des 3–4 octobre 2002*, textes réunis et publiés par M. Forycki, M. Serwański, Poznań 2006, s. 45–53; Z. Anusik, *Państwo i społeczeństwo francuskie pierwszej połowy XVII wieku w oczach Polaków odwiedzających Francję*, [w:] *Staropolski ogląd świata*, red. B. Rok, F. Wolański, Wrocław 2004, s. 107–129; A. Skrzypietz, *Wizja Francji i rządów francuskich w Polsce w literaturze politycznej bezkrólewia po śmierci Jana III Sobieskiego*, [w:] tamże, s. 129–141.

² Do dziś materialnym śladem obecności Radziwiłłów w Paryżu jest rue de Prince Radziwill, ciągnąca się obecnie na długości 94 m i zamkniętej od 1912 r. budynkiem Banku Francji. Ulica została wytyczona w 1636 r. i nazywała się wówczas rue de Neufve a cztery lata później weszła w skład terenów miejskich podległych władzy kardynała Richelieu. Przyjęła wówczas nazwę rue Neuve-des-Bons-Enfants. W 1773 r. w pałacu miejskim „L’Hôtel Holland” pod numerem 33, obejmującym w XVIII w. także numery od 35 do 37, zatrzymał się wojewoda wileński Karol Stanisław Radziwiłł „Panie Kochanku”. Obiekt ten należał wówczas do mistrza wolnomularskiego Girauda de Talairac. Siostra magnata, Teofila Konstancja z Radziwiłłów Morawska, przebywająca w tym samym czasie w Paryżu podała odmienną nazwę siedziby, jako „l’Hôtel de Varsovie”. W 1860 r. Eugene-Pierre Baste napisał trzyaktowy wodewil pt. „Le Passage Radziwill ou la journée aux parapluies”, którego akcja toczyła się właśnie przy rue de Radziwill. Zob. T.K. z Radziwiłłów Morawska, *Diariusz podróży 1773–1774*, wyd. B. Rok, Wrocław 2002, s. 67; Ch. Lefeuve, *Les anciennes maisons de Paris sous Napoléon III*, t. 5, Paris 1873, s. 153–157; A. Deville, É. Hochereau, *Ville de Paris: Nomenclature des voies publiques et privées*, Paris 1885, s. 464–465; P. Lavedan, *Histoire de l’urbanisme à Paris*, Paris 1993, s. 740; B. Królikowski, *Wśród Sarmatów. Radziwiłłowie i pamiętnikarze*, Warszawa 2000, s. 297–298. Dla uczczenia Leona Konstantego Radziwiłła i jego potomków podobną nazwę „rue de Prince Radziwill” zyskała jedna z ulic w mieście Ermenonville. W tej miejscowości znajduje się także kaplica grobowa członków rodu, zob. S. Górzyński, *Ermenonville, Rousseau i Radziwiłłowie*, [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*, red. S. Górzyński, M. Nagielski, Warszawa 2014, s. 153–169.

³ A. Mączak, *Odkrywanie Europy*, Gdańsk 1998, s. 217; K. Maliszewski, *Obraz świata i Rzeczypospolitej w polskich gazetach rękopiśmiennych z okresu późnego baroku. Studium z dziejów kształtowania się i rozpo-*

cowskich dla młodych Radziwiłłów wybierających się po naukę za granicę. Zalecał to w swoim „Admonitorium” już Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, który nakazał synom Krzysztofowi Mikołajowi, Zygmuntowi Karolowi i Aleksandrowi Ludwikowi wyjazd do stolicy Francji, tuż po odwiedzeniu Italii i Hiszpanii⁴. Planując edukację swoich potomków nie chciał on zapewne pozbawiać ich możliwości kształcenia w paryskich akademiach i poznania tamtejszego dworu królewskiego⁵. Na konieczność odwiedzenia miasta nad Sekwaną wskazywał także kanclerz wielki litewski Karol Stanisław Radziwiłł trójce swoich bratanków Janowi Mikołajowi, Michałowi Antoniemu i Mikołajowi Faustynowi⁶.

Niemniej nie wszyscy z przedstawicieli tego rodu upatrywali w Paryżu miejsca destynacji dla swoich latorośli. W 1602 r. Samuel Filipkowski przestrzegał hetmana wielkiego litewskiego i wojewodę wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” przed wysyłaniem syna do Francji i jej stolicy w obawie przed wydaniem znacznej sumy pieniędzy na szkołę wojskową:

„do tego by mi się zdało Mścia Książę, aby się JMśc niedługo w Paryżu bawił, ponieważ człowiekowi młodemu tam bardzo niebezpieczno mieszkać, do tego nieprzyjacielem wielkim pieniądzwowi jest to miasto. Za kilka niedziel, może JMśc dworowi królewskiemu przypatrując i miastu a jeśli dla języka trzeba by długo pomieszkać, ale rzadki któryby zdrowiem języka tamtego nie przypłacił, czego nasz Panie Boże uchowaj”⁷.

Ostatecznie nie odwiódło to jednak młodego Krzysztofa II Radziwiłła od wyjazdu do Paryżu. Z podobną ostrożnością tenże wyrażał się wobec wyjazdu własnego potomka nad Sekwanę⁸. W żadnej z pięciu znanych instrukcji pedagogicznych ani w swoim te-

wszechniania sarmackich stereotypów wiedzy i informacji w „Theatrum mundi”, Toruń 1990, s. 59.

⁴ M.K. Radziwiłł zw. Sierotka, *Admonitorium (1603)*, [w:] *Ojcowski synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI–XVII w.)*, wyd. D. Żołądź-Strzelczyk, M.E. Kowalczyk, Wrocław 2017, s. 87.

⁵ Szerzej na ten temat, zob. Jerzy Sturm do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, ze Strasburga 4 stycznia 1565 r., Biblioteka Narodowa w Warszawie [dalej: BN], sygn. 3276, k. 281; T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda wileński*, Warszawa 2002, s. 34–38; M. Chachaj, *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin 1995, s. 18–19; Z. Pietrzyk, „Tylem się w Strazburku nauczył...”. *Studia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki w Strasburgu w latach 1563–1564*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1997, t. 41, s. 159–167.

⁶ Jan Mikołaj Radziwiłł do Karola Stanisława Radziwiłła z Paryża 13 czerwca 1700 r., Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Archiwum Warszawskie Radziwiłłów [dalej: AR], dz. IV, sygn. 192, s. 30. Por. M. Kamecka, „Do cudzych krajów”. *Edukacyjne podróże szlachty polskiej do Francji w epoce saskiej*, Białystok 2012, s. 124–127.

⁷ Samuel Filipowski do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, b.m., b.d.d., 1602 r., AGAD, AR, dz. V, sygn. 3748, s. 19. Por. W. Sokołowski, *Studia i peregrynacje Janusza i Krzysztofa Radziwiłłów w latach 1595–1603: model edukacji syna magnackiego w I połowie XVII wieku*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, 1992, t. 35, s. 3–35; H. Wisner, *Młodzieńcze peregrynacje Janusza i Krzysztofa Radziwiłłów po Europie (schyłek XVI–początek XVII wieku)*, „Zapiski Historyczne”, 1990, t. 55, z. 1, s. 23–43; M. Jarczykowa, *Kontakty Kaspra Dornaviusa (1577–1631) z birzańskim dworem Radziwiłłów*, [w:] *Z historii kultury staropolskiej. Studia ofiarowane Urszuli Augustyniak*, red. A. Bartoszewicz, A. Karpiński, M. Ptaszyński, A. Zakrzewski, Warszawa 2020, s. 344–347.

⁸ Szerzej o edukacji zagranicznej Janusza Radziwiłła, zob. E. Kotlubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, Oświęcim 2016 (reprint 1859 r.), s. 23–29; H. Wisner, *Janusz Radziwiłł 1612–1655*, Warszawa 2000, s. 24–34; tenże, *Lata szkolne Janusza Radziwiłła. Przyczynek do dziejów szkolnictwa kalwińskiego na Litwie w pierwszej*

stamencie⁹ nie wymienił on tego miasta jako ośrodka, w którym miał się kształcić się Janusz Radziwiłł, zamiast tego zalecał zaś pobyty w Lipsku, Altdorfie, Niderlandach i Anglii. Pomimo tego młodzian przybył do Paryża w maju 1633 r., co wynikało z chęci przyjrzenia się osobie Ludwika XIII i jego dworu. Ojciec wyraził na to zgodę, o ile rezydencję w mieście zarekomenduje jego preceptor Aleksander Przyppkowski¹⁰.

W związku ze zubożeniem bocznych gałęzi Radziwiłłów w XVII i XVIII w. na podróże edukacyjne mogli pozwolić sobie tylko przedstawiciele birżańsko-dubińskiej oraz nieświesko-ółyckiej linii rodu¹¹. Ostatnim przykładem prośby o zgodę na wyjazd do Francji był list Hieronima Wincentego Radziwiłła. Przyrodni brat wojewody wileńskiego Karola Stanisława „Panie Kochanku”, zabiegał, by po wizycie na dworach w Mannheim i Ratzbonie mógł udać się na koronację królewską Ludwika XVI, zorganizowaną w Reims:

„Chęci moje i postępk, gdy są podległe rozporządzającej woli Waszej Książęcej Mości Dobrodziewa, przeto jest moją powinnością donieść, iż Najwyższy Elektor [tj. Karol IV Teodor Wittelsbach – przyp. J.P.] mówiąc o wspaniałości najznakomitszej, którą odprawować się będzie koronacja Króla JMści Francuskiego na dzień

połowie XVII wiek, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1969, t. 14, s. 183–194; U. Augustyniak, *Wychowanie młodych Radziwiłłów na dworze birżańskim w XVII wieku*, [w:] *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 1: *Od średniowiecza do wieku XVIII*, red. M. Dąbrowska, A. Klonder, Warszawa 2002, s. 129–148; M. Jarczykowa, *Krzysztof II Radziwiłł (1585–1640) wobec zagadnień dydaktycznych i naukowych*, [w:] *Prace ofiarowane Adamowi W. Jaroszowi*, red. B. Zyska, I. Socha, Katowice 1995, s. 136–148; D. Żołądz-Strzelczyk, „Pod każdym względem szlachetne dają ci wychowanie”. *Studia z dziejów wychowania szlachty w epoce staropolskiej*, Wrocław 2017, s. 99–116; też, „O porządku w naukach i sposobie wychowania” – *Konsyderacje dla Janusza Radziwiłła z roku 1622*, „Historia Slavorum Occidentis”, 2020, t. 24, nr 1, s. 44–63.

⁹ Conf. *Konsyderacje strony wysłania księcia Janusza do cudzej ziemi. Pocięchy i pożytki, dla których Książę JMści jedynego syna mając kosztem i [z] asystencją niemałą, umyślił go prędko w tę drogę wyprawic*, [w:] *Ojcowskie...*, s. 187–197; *Informacja ode mnie Krzysztofa Radziwiłła księcia na Birżach i Dubinkach, hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego z strony dozoru i ćwiczenia syna mego urodzonemu panu Adamowi Steckiewiczowi w Lubczu*, [w:] *tamże*, s. 198–206; *Informacja, według której syn mój książę Janusz Radziwiłł i słudzy przy nim będący tak w drodze, jako na miejscu postępować sobie mają. Dane w Wilnie d. 7 Septembra Anno 1628*, [w:] *tamże*, s. 207–234; *Informacja JO Książęcia JMci Krzysztofa Radziwiłła dana synowi swemu Januszowi, gdy do cudzych krajów jachał roku 1628*, [w:] *tamże*, s. 234–237; *Nad generalną o instytucji syna mego Janusza Radziwiłła informacją, te ode mnie Krzysztofa Radziwiłła Księcia na Birżach i Dubinkach, hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego punkta są Panu Przyppkowskiemu powierzone, do tegoż syna mego ściągające się*, [w:] *tamże*, s. 238–244; *Testament Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego*, [w:] *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim*, wyd. U. Augustyniak, Warszawa 1992, s. 144–165; M. Zachara, T. Majewska-Lanchołc, *Instrukcja Krzysztofa II Radziwiłła dla syna Janusza*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1971, t. 16, s. 171–184.

¹⁰ Janusz Radziwiłł do Krzysztofa II Radziwiłła z Paryża 26 marca 1633 r., AGAD, AR, dz. IV, sygn. 178, s. 24–26; H. Wisner, *Janusz Radziwiłł...*, s. 34, 39–40. Być może Krzysztof Radziwiłł „Piorun” obawiał się, że wysyłając syna na dwór paryski narazi się na dalsze pomówienia o przygotowanie spisku przeciwko Zygmuntovi III w celu jego detronizacji oraz osadzenia na tronie Rzeczypospolitej Gastona Orleańskiego.

¹¹ Szerzej o tym, zob. Z. Anusik, A. Stroynowski, *Radziwiłłowie w epoce saskiej. Zarys dziejów politycznych i majątkowych*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”, 1989, nr 33, s. 29–58; ciż, *Problemy majątkowe Radziwiłłów w XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 1987, t. 48, s. 79–115; A. Stroynowski, *Zmiana pozycji ordynatów nieświeskich w XVIII wieku*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2020, r. 19, nr 1, s. 103–131.

św. Trójcy naznaczona, obrócił się do mnie w te słowa: «należałoby, żebyś widział rzecz tak rzadką, która nie w każdego żyjącego wieki przydarzyć może». Pytał zatem, jeśli mam ochotę jechania, a ja odpowiedziałem, że na nie zbywa, lecz nie jestem sobą władającym, przydał więc czas, jeszcze wystarczający¹².

Hieronim Wincenty zapewnił swojego stryja i opiekuna o trosce ze strony Wittelsbacha, który mógł zagwarantować mu wygody w czasie podróży i pobytu we Francji. Młody Radziwiłł zapomniał o niechęci wojewody wileńskiego żywionej wobec tamtejszego dworu, który nie wsparł go pomocą dyplomatyczną przy powrocie z emigracji oraz dążeniach do odzyskania zasekwestrowanych mu dóbr¹³. Z tego względu respons na list H.W. Radziwiłła nie nadszedł a jego wyprawa na uroczystości koronacyjne okazała się niemożliwa.

Warunkiem swobodnego poruszania się po Paryżu i poznawania jego sfer towarzyskich była oficjalna prezentacja przybyśza na dworze przed obliczem królewskim. Takie rozwiązanie w 1722 r. proponował kanclerzycowi litewskiemu Michałowi Kazimierzowi Radziwiłłowi „Rybeńko” francuski dyplomata Jean Victor de Besenval. Zdaniem Jerzego Białozora i Samuela Kazimierza Szwykowskiego, sprawujących pieczę nad młodzieńcem, Francuz uznał za stosowne ukazanie księcia w pełnej dystynkcji, ale dopiero po powrocie młodego władcy Ludwika XV z wizyty u regenta Filipa II Orleańskiego w Chantilly, dopełnieniu obrzędu koronacji królewskiej w Reims i wystosowaniu do Radziwiłła oficjalnego zaproszenia do Wersalu¹⁴. Do tej pory Litwin musiał pozostawać *incognito* i nie afiszować się ze swoją obecnością. Chodziło w tym o uszanowanie osoby monarchy uznawanej za wcielenie i wizerunek Boga na ziemi. Niektórzy z Radziwiłłów woleli, niezależnie od względów etykietałnych, nie zdradzać się z posiadanym tytułem książęcym, obawiając się nadmiernych kosztów utrzymania w Paryżu¹⁵.

¹² Hieronim Wincenty Radziwiłł do Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku” z Mannheim 6 kwietnia 1775 r., AGAD, AR, dz. IV, sygn. 162, s. 17–19. Por. tenże do tegoż z Mannheim 30 kwietnia 1775 r., tamże, s. 23–25; tenże do Bernatowicza z Mestri 3 maja 1775 r., [w:] *Korespondencja ks. Karola Stanisława Radziwiłła wojewody wileńskiego „Panie Kochanku” 1762–1790*, wyd. K. Waliszewski, Kraków 1888, s. 114–115. Ludwik XVI wystosował do wojewody wileńskiego K.S. Radziwiłła osobiste zaproszenie na uroczystości koronacyjne, zob. Ludwik XVI do Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku” z Wersalu 4 kwietnia 1775 r., AGAD, AR, dz. III, sygn. 53, s. 2; J. Janicka, *Relacje Hieronima Wincentego Radziwiłła z Karolem Stanisławem Radziwiłłem „Panie Kochanku” w świetle korespondencji z lat 1761–1786*, „Saeculum Christianum”, 2022, t. 29, nr 2, s. 150–161. O uroczystościach koronacyjnych Ludwika XVI, zob. A. Byrne, *Death and Crown. Ritual and Politics in France before the Revolution*, Manchester 2020, s. 126–183.

¹³ Szerzej zob. J. Michalski, *Wokół powrotu Karola Radziwiłła z emigracji pobarskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, 1999, t. 106, z. 4, s. 21–72; A. Stroynowski, *Emigracyjne opowieści Radziwiłła „Panie Kochanku”*, „Prace Naukowe Akademii im. J. Długosza w Częstochowie”, 2010, z. 11, s. 257–278.

¹⁴ Jerzy Białozor do Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej z Paryża 10 października 1722 r., AGAD, AR, dz. V, sygn. 696, s. 70–72; Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” do tejsze z Paryża 9 listopada 1722 r., AGAD, AR, dz. IV, sygn. 380, s. 39; tenże do tejsze z Paryża 23 listopada 1722 r., tamże, s. 44; Samuel Kazimierz Szwykowski do tejsze z Paryża 10 października 1722 r., AGAD, AR, dz. V, sygn. 15956/3, s. 8–9. O formule *incognito* zob. L. Bély, *La Société des princes*, Paris 1999, s. 469–470; W. Barth, *Les visites de incognito à la cour des Bourbons au XVIIIe siècle*, [w:] *Voyageurs étrangers à la cour de France 1589–1789*, sous le direction de C. zum Kolk, J. Boutier, B. Klesmann, F. Moureau, Rennes–Versaille 2004, s. 323–337.

¹⁵ Samuel Filipowski zalecał Krzysztofowi Radziwiłłowi „Piorunowi”, aby jego syn Krzysztof wybierający się do Paryża: „[...] w tamte kraje sam *incognito* jechał, jako wszyscy państwo czynią, którzy tam bywają, nie oglądając się z tym tytułem tej czeladzi, która sama przy JMści jest. Połowiczą nazad

Powodem anonimowego charakteru wizyt w mieście była także obawa o ich negatywny wpływ dla interesów politycznych¹⁶. Z kolei Teofila Konstancja z Radziwiłłów Morawska, siostra K.S. Radziwiłła „Panie Kochanku”, wyrzekła się swojej „książęcej tożsamości” i nie pozwoliła zakonnicom z Saint-Roch na uhonorowanie jej osoby poprzez podstawienie klęcznika podczas nabożeństwa:

„Mniszki mimo woli dowiedziawszy się kim jestem, bogate wezglowie na szrodku kościoła do klęczenia położyły, od czego wymówiłam się”¹⁷.

Sądzić, można jednak, że Morawska, nie pozwalała na wyróżnianie swojej osoby, uznając się za równą pozostałym wiernym zgromadzonym w świątyni¹⁸.

Kontakty Radziwiłłów z władcami Francji i ich rodziną

Władcy europejscy byli osobami wywyższonymi spośród innych śmiertelnych przez fakt koronacji z rąk najwyższego hierarchy kościelnego oraz namaszczenie świętymi olejami. Żywą pozostawała także wiara w uzdrowieńczą moc dotyku królewskiego oraz leczenie skrofulów za pomocą cudownych pierścieni¹⁹. W monarchii absolutnej pogląd ten zyskał popularność w momencie, kiedy uznano ciało panującego za uswięcone mocą Bożą. Z daru uzdrowienia francuskich władców pragnął skorzystać biskup żmudzki Mikołaj Radziwiłł, cierpiący na gruźlicze zapalenie węzłów chłonnych szyi (skrofulozę). Zaopatrzony w listowne polecenie Zygmunta I Starego duchowny próbował dostać się przed oblicze Franciszka I Walezjusza, jednak pomimo jego starań ostatecznie nie doszło do audjencji²⁰.

dwóch, której odesłać, dosyć JMści będąc miał dwoje chłopiąt do usługi miawszy, do tego przy sobie dwie albo trzy stateczne osoby, więcej widzieć może a mniejszym sumptem niżli tako w tej wielkiej gwardii widać. Pisałeś też WXMśc list do króla francuskiego, który jeśli sam odda to się już tam tytułem ogłosi, dopieroż będzie wielki rozgłos”. Samuel Filipowski do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, b.m., b.d.d., 1602 r., AGAD, AR, dz. V, sygn. 3874, s. 19.

¹⁶ Karol Stanisław Radziwiłł „Panie Kochanku” będąc emigrantem politycznym nie występował oficjalnie i jak zapisała jego siostra T.K. z Radziwiłłów Morawska: „książę pod grafa de Mir będąc imieniem, był przeciw od wszystkich znany być najlepiej i najwygodniej. Imię azard jego, wszystkich do uszanowania pobudzały i grzeczności”, T.K. z Radziwiłłów Morawska, *Diariusz podróży...*, s. 79–80.

¹⁷ Tamże, s. 78.

¹⁸ Nie był to jednak jedyny tego typu przypadek. Zdarzenia z udziałem Teofili z Morawskich Radziwiłłowej podczas jej pobytu w Strasburgu i Paryżu, znamionujące jej niechęć do podkreślania książęcego tytułu opisała Teofila Strzeżyńska z Jabłonowskich Sapieżyna na kartach dziennika za lata 1773–1774, por. A. Blinda, *Teofila z Jabłonowskich Sapieżyna (1742–1816)*, Kraków 2023, s. 201–202; I. Kulesza-Woroniecka, *Obraz życia towarzyskiego Polaków we Francji utrwalony w relacjach polskich z drugiej połowy XVIII wieku*, [w:] *Anglosasi, Francuzi i Polacy; wzajemny wizerunek dawniej i dziś*, red. P. Guzowski, M. Kamecka, Białystok 2005, s. 101–109; Dz. Kandakou, *Les Lituaniens à Paris à la fin du XVIIIe siècle vus par la police*, „Cahiers Lituaniens”, 2013, nr 12, s. 7–11.

¹⁹ Szerzej zob. M. Bloch, *Królowie cudotwórcy. Studium na temat nadprzyrodzonego charakteru przypisywanego władzy królewskiej zwłaszcza we Francji i w Anglii*, tłum. J.M. Kłoczowski, Warszawa 1998; S. Brogan, *The Royal Touch in Early Modern England: Politics, Medicine, and Sin*. Woodbridge–Suffolk 2015; A. Byrne, *Death and Crown...*, s. 190–204.

²⁰ W 1515 r. Mikołaj Radziwiłł znalazł się w orszaku papieża Leona X, który przybył do Bolonii na spotkanie z władcą Francji Franciszkiem I. Wówczas duchowny znalazł się w gronie osób, które skorzystały z uzdrowicielskiej mocy królewskiego dotyku. Po powrocie na Litwę doszło jednak do nawrotu choroby. Dzięki rekomendacji Zygmunta I Starego Radziwiłł wyruszył do Francji, z nadzieją na powtór-

Więcej szczęścia mieli bracia Mikołaj Krzysztof i Jerzy Radziwiłłowic, którzy w sierpniu 1573 r. po wjeździe do Paryża witali w otoczeniu pozostałych posłów Karola IX, królową matkę Katarzynę Medycejską oraz przyszłego władcę Rzeczypospolitej Henryka, księcia de Anjou:

„O godzinie pierwszy po południu zjechaliśmy się wszyscy posłowie do jmcı ks. biskupa poznańskiego [tj. Adama Konarskiego – przyp. J.P.]. Tam gdyśmy już beli wszyscy, tedy po nas ciż principes, marchiones, comites do gospody przyszli [...] wespół szliśmy do barek i tameżmy się przewieźli przez rzekę Sekwanę do pałacu Króla Francuskiego. Tam wsiadawszy z wody, szliśmy do zamku między gwardyją zbrojną aż do pałacu Króla Francuskiego. Tam gdyśmy na pałac weszli, ichm. panowie posłowie suo ordine witali Króla Francuskiego, którego gdy ichm. panowie posłowie odwitali, [...] Po tym gdy jm. ks. biskup poznański rzeczy swoje dokonał, stłudzy wszyscy ichm. panów posłów szlachciców K.J.Mci Francuskiego witali, tymże porządkiem, jako panowie posłowie. Przy tym akcie witania Króla Francuskiego był i stał Rex Navarrae [tj. Henryk Burbon] i quatuor cardinales: Es-lensis [tj. Louis Alois d’Este], Lotaringensis [tj. Charles de Guise], Treverensis [tj. Louis de Guise] et Borbonius [tj. Charles de Bourbon]. Ichm, panowie posłowie wszyscy tamże prosto z pałacu królewskiego szli witać Królową Jejmcść Francuską starą [tj. Katarzynę Medycejską], Matkę Króla Francuskiego i Pana naszego [...] po tym szli do Królowej Jejmcści Francuskiej młodszy [tj. Elżbietę Habsburżankę], którą witali”²¹.

Litwini widywali ponadto całą rodzinę królewską przy okazji różnych ceremonii i zabaw dworskich. Osobisty kontakt był chociażby możliwy podczas wręczenia Henrykowi d’Anjou darów, wśród których Mikołaj Krzysztof Radziwiłł złożył dwie pozłociste miednice z nalewkami, banię pozłocistą do wina, dwa pozłacane lichtarze, trzy solniczki, trzy kubki oraz sumę równą 2 500 zł²². „Sierotce” udało się przy tej okazji zaskarbić sobie łaskę nowego polsko-litewskiego monarchy i z serdecznością wyrażał się o nim, iż:

rzenie ceremonii, Walecjusz odmówił mu jednak audiencji. Biskup pozostał nad Sekwaną oczekując zmiany woli monarchy i zgody na posłuchanie. W tym celu podjął kształcenie na uniwersytecie w Orleanie. Sądzić można, że król Francji odmówił spotkania Radziwiłłowic usiłując uniknąć potencjalnych rozmów dyplomatycznych lub sondowania przez Litwina stanowiska Franciszka I w kwestii ubiegania się o koronę cesarską. Do Polski Radziwiłł powrócił dopiero w 1521 r., zob. M. Michalewiczowa, *Radziwiłł Mikołaj h. Trąby (zm. 1529/1530)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 30, Wrocław-Warszawa-Kraków 1987, s. 319; W. Maciejewska, *Mikołaj Radziwiłł biskup żmudzki (1515–1529) a francuski król „cudotwórca” Franciszek I*, „Kwartalnik Historyczny”, 1938, r. 52, s. 226–230; S. Kot, *Polska Złotego Wieku a Europa. Studia i szkice*, wyd. H. Barycz, Warszawa 1987, s. 382; tenże, *Polacy na studiach w Orleanie w XVI i XVII wieku*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, 1920, nr 5, s. 2–3; M. Chachaj, *Zagraniczna edukacja...*, s. 15–16; A. Wyczański, *Francja wobec państw jagiellońskich w latach 1515–1529*. Wrocław 1954; R. Ragauskienė, *Śmierci nie udało się pokonać. Historia biologiczna księząt Radziwiłłow na Birzach i Dubinkach (koniec XV wieku–XVII wiek)*, Kraków 2020, s. 206.

²¹ *Diariusz poselstwa polskiego do Francji po Henryka Walezego w 1573 roku*, wyd. A. Przyboś, R. Żelewski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, s. 116–117. Dnia 22 sierpnia 1573 r. poselstwo raz jeszcze witalo Karola IX a dzień później króla Nawarry Henryka Burbona oraz jego żonę Małgorzatę de Valois, tamże, s. 123–127.

²² Tamże, s. 236.

„z łaski Bożej pana takiego będziemy mieć, z którego contenti będziem, a iż teraz podobno non omnibus satisfacit, to pewnie nie z niego pochodzi, jedno z nas samych [...] on jako mądry we wszystko ugodził, będąc też pierwej instruowany o chęci i życzliwości niektórych a zwłaszcza wm. panów z Księstwa Litewskiego”²³.

Kolejna okoliczność pozwalającą na kontakt z królem Francji przez przedstawiciela litewskiego rodu nastąpiła niemal dwie dekady od wyżej opisywanych wydarzeń, w 1597 r. przy okazji podróży wojewodzica wileńskiego Janusza Radziwiłła z Genewy przez Orlean, Lyon do Paryża. Podczas pobytu w stolicy kalwińskiej reformacji książę otrzymał list adresowany do Henryka IV Burbona z prośbą o przekazanie pisma do rąk własnych króla. Młodzieniec postanowił dostarczyć wiadomość, niestety, po przyjeździe do Paryża, nie zastał on monarchy²⁴. W związku z tym wojewodzie złożył jedynie wizytę siostrze panującej, Katarzynie Burbon:

„wszakże w niebytności jego, witała królowna siostra królewska, [...] która go wdzięcznie przyjęła i po oddaniu listu od Bezy [tj. Teodora Bezy – przyp. J.P.] rozmawiała z nim pytając się o zdrowiu Bezynym i o tym, jeżeliby był ewangelik a zrozumiawszy z niego, że jest ewangelik napomniała go, aby przy wierze swojej statecznie trwał a w tej młodości swej płochości francuskiej od poznanej prawdy znosić się nie dawał, dawszy sama siebie za przykład, że po te wszystkie przesze trudy i wojny wielkiego niebezpieczeństwa strony religii zażyła a zgody jednak przy wierze swojej statecznie trwała otrzymawszy z łaski króla brata swego, że w zamku w Paryżu, czego nigdy nie bywało kazania przed nią ewangelickie miewają”²⁵.

Na koniec posłuchania obiecała ona polecić Litwina Henrykowi IV. Dzięki protekcji ze strony księcia Henryka II de Bourbon-Condé Radziwiłł przybył do rezydencji królewskiej w Saint-Germain-en Laye a następnie towarzyszył francuskiemu władcy podczas wyprawy wojennej przeciwko Hiszpanom obleganym w Amiens²⁶.

Następnie do Paryża zawitał Albrycht Stanisław Radziwiłł, który w 1612 r., zdaniem jego współczesnego biografy Wojciecha Stanisława Tokarskiego:

„nie tylo przy dworze królewskim czas niemały mieszkając, ale też i różne tego państwa księstwa i prowincje lustrando, nie z damami, ale z najprzedniejszymi księżętami i panami przyszedł do znajomości i konfidencyji, którzy to trzeźwość, wstrzemięźliwość, grzeczność, przystojność i naukę księżęcia IMP mego ulubili”²⁷.

²³ Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” do Jana Chodkiewicza z Paryża 26 września 1573 r., Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku, sygn. 1167, s. 6.

²⁴ J. Moreau-Reibel, *Sto lat podróży różnowierców polskich do Francji*, „Reformacja w Polsce”, 1937–1939, r. 9–10, s. 1–27; U. Augustyniak, *Opis Paryża z 1597 roku*, „Barok. Historia-Literatura-Sztuka”, 2006, t. 13, z. 2, s. 187–192.

²⁵ Daniel Choynowski do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” z Paryża 8 kwietnia 1597 r., AGAD, AR, dz. V, sygn. 2105, s. 25–26.

²⁶ Janusz Radziwiłł do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” z Paryża 11 kwietnia 1597 r., Biblioteka Uniwersyteku Wileńskiego w Wilnie, f. 3, sygn. 273, k. 11v.; Jan Ogiński do Janusza Radziwiłła z Paryża 26 maja 1597 r., AGAD, AR, dz. V, sygn. 10706, s. 1–2.

²⁷ W.S. Tokarski, *Żywot X. Albrechta Radziwiłła*, [w:] *Żywot sławnych mężów polskich z XVII wieku*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1840, s. 5.

Dopiero trzeci jego pobyt na paryskim dworze w 1613 r. ugruntował jego relacje z Ludwikiem XIII, do tego stopnia, że jeśli wierzyć Tokarskiemu, król postanowił wydać za niego swoją krewną. Podobno jedną z kandydatek na jego żonę była Ludwika Maria Gonzaga de Nevers, lecz książe wymówił się od mariażu koniecznością powrotu do kraju i służby Zygmuntowi III²⁸. Przywileju spoglądania na oblicze francuskiego monarchy dostąpił także Bogusław Radziwiłł, który po raz pierwszy pojawił się na paryskim dworze w marcu 1639 r., formalnie dla złożenia gratulacji Ludwikowi XIII z okazji narodzin potomka. Nieoficjalnie miał on zaś wystąpić w imieniu uwiecznionego królewicza Jana Kazimierza Wazy, o przeniesienie z dalekiego Salon do Vincennes²⁹. Audiencja odbyła się w Saint-Germain-en Laye. Po jej zakończeniu Radziwiłł wysłał list do kardynała Richelieu w sprawie brata Władysława IV. Brak reakcji ze strony pierwszego ministra spowodował, że Bogusław zaczął zabiegać o ponowne posłuchanie u władcy. W dużej mierze dzięki jego staraniom udało się doprowadzić do uwolnienia królewicza. Litwin rok później znowu udał się do Francji, aby zgodnie z życzeniem Jana Kazimierza odebrać go z honorowego aresztu. Niestety z powodu śmierci króla Ludwika XIII Radziwiłł nie mógł złożyć hołdu i wyrazów podziękowania monarsze:

„lubom u królowej Jej Mści [Anny Austriackiej – przyp. J.P.] i kardynała Mazaryniego, i u wszystkich panów wielkich byłem w estymie, że mnie puścić nie chcieli”³⁰.

Ostatnia oficjalna wizyta księcia w Paryżu miała miejsce w 1645 r., kiedy przybył tam z poselstwem wyprawionym dla podpisania kontraktu małżeńskiego Władysława IV z Ludwiką Marią Gonzagą de Nevers i eskortowania królowej do Gdańska. Podczas tego wyjazdu wziął on udział w fecie dworskiej w pałacu de Nevers oraz w brzemienym w skutki pojedynku z François Louis de Rieux, synem Karola III diuka d’Elbeuf w przededniu balu ślubnego księżniczki³¹.

Długie panowanie Ludwika XIV pozwoliło sześciu członkom rodziny Radziwiłłów na styczność z tym sławnym monarchą. Jako pierwszego wspomnieć należy w tym miejscu Stanisława Kazimierza Radziwiłła, który w listopadzie 1669 r. uczestniczył w chrzcinach delfina Francji w Saint-Germain-en Laye oraz królewskiej audiencji pod-

²⁸ Tamże, s. 6–9.

²⁹ T. Wasilewski, *Zarys dziejów Bogusława Radziwiłła*, [w:] B. Radziwiłł, *Autobiografia*, wyd. T. Wasilewski, Warszawa 1979, s. 23; M. Serwański, P. Grobelna-Mazurek, *Litewskiego księcia francuskie przypadki. Monarchia burbońska w biografii Bogusława Radziwiłła*, [w:] *Wokół wielkiego Księstwa Litewskiego i jego tradycji*, red. B. Manyś, M. Zwierzykowski, Poznań 2016, s. 173–185.

³⁰ B. Radziwiłł, *Autobiografia...*, s. 126–127.

³¹ Powodem zwady była miłość Bogusława Radziwiłła do kobiety o podejrzanej reputacji. Ostatecznie nie zwaśnieni zawarli ugodę przy udziale m.in. kardynała Julesa Mazarina oraz Gastona księcia Orleańskiego. W 1647 r. Bogusław niepomny na jej zapisy pojawił się w Paryżu, lecz z powodu denuncjacji zarówno on, jak i jego rywal, zostali aresztowani i osadzeni w Bastylii. Dzięki wstawiennictwu Anny Austriackiej oraz kardynała Mazarina Radziwiłł ostatecznie opuścił więzienie i mógł wracać do Rzeczypospolitej. Przed wyjazdem królowa zaoferowała mu rękę córki Armanda Nomparsa Charlotta de la Force, jednak książe odmówił. Listy Bogusława z tego okresu niestety się nie zachowały – w 1656 r. poprosił on swoją siostrę stryjeczną, Katarzynę Hlebowiczową, aby spaliła jego korespondencję przechowywaną w skrzyni w Słucku, aby nikt nie dowiedział się o jego paryskich niecnotliwościach, które sam określił „francuskimi i frantowskimi”. Bogusław Radziwiłł do Jerzego Karola Hlebowicza z Marienburga, b.d.d., maj-czerwiec 1656 r., [w:] B. Radziwiłł, *Autobiografia...*, s. 229–230.

czas przyjęcia księcia Anny Noailles przez władcę³². Dwie dekady później do Wersalu zawitali bracia Karol Stanisław i Jerzy Józef Radziwiłłowie, którzy dostąpili wielkiego zaszczytu obserwowania Burbona podczas mszy św., a następnie zostali zaproszeni do apartamentów delfiny Marii Anny Bawarskiej:

„Król siedział naprzeciwko nas. Obok niego był Jego Wysokość Delfin [Ludwik de France – przyp. J.P.] i Pani Delfina, następnie brat króla [Filip książę Orleański] i Madame [Elżbieta Charlotta palatyńska], później Pani Księżna de Enguien [Ludwika Franciszka Bourbon], przy jej boku Pani Księżna de Conti [Anna Maria Martinozzi], następnie panna de Bourbon [Maria Teresa de Bourbon-Condé] i jej mała siostra [Anna Maria de Bourbon-Condé]. Przy swoim boku król miał książąt krwi, hrabiów i parów”³³.

Niedługo później do Wersalu zawitało trzech synów kanclerza wielkiego litewskiego Dominika Mikołaja Radziwiłła. Najstarszy z nich, Jan Mikołaj, raportował swemu prawnemu opiekunowi K.S. Radziwiłłowi, iż:

„U Króla JMści francuskiego bywamy często lubo to nam z osobliwszym nie przychodzi kosztem. Dnia onegdajszego Król JMśc sam kazał w ogrodzie swym wersalskim wodom wszystkim grać dla nas samych i wszystkich ogród prezentować”³⁴.

Opinię o życzliwym przyjęciu książąt w Wersalu potwierdza wiadomość Jakuba Dunina, w której nadmienił on, iż:

„Ja niedawno z Książęciem JMcią dobrodziejem ode dworu powróciłem, gdzie godni specatatores et afirmatores wielkich talentów et qualitatum Książęcia JMci,

³² Stanisław Kazimierz Radziwiłł do Bogusława Radziwiłła z Paryża 19 listopada 1669 r., AGAD, AR, dz. IV, sygn. 550, s. 72; *Dziariusz podróży księcia Ostrojskiego*, Biblioteka Narodowa (dalej: BN), Biblioteka Ordynacji Zamoyskiej (dalej: BOZ), sygn. 847, k. 67; A. Kucharski, *W cieniu rokoszu i abdykacji. Zagraniczna podróż edukacyjna Stanisława Kazimierza Radziwiłła (1666–1670)*, [w:] *W Rzeczypospolitej Wazów*, red. A. Korytko, B. Krysztopa-Czupryńska, Białystok 2022, s. 246–248.

³³ Karol Stanisław Radziwiłł do Jana III Sobieskiego z Wersalu 2 marca 1685 r., [w:] *Diariusz peregrynacji europejskiej (1684–1687)*, wyd. A. Kucharski, Toruń 2011, s. 229–231. Por. A. Kucharski, *Doswiadczenia przyszłego starosty człuchowskiego i kanclerza wielkiego litewskiego Karola Stanisława Radziwiłła z młodzieńczej peregrynacji po Europie (1684–1687)*, „Zapiski Historyczne”, 2008, t. 73, z. 4, s. 16–35; tenże, *Ludzie – obiekty – relacje. Przestrzenie percepcji, miejsca spotkań i kręgi towarzyskie w krajowych i zagranicznych podróżach Karola Stanisława Radziwiłła (XVII–XVIII w.)*, [w:] *Staropolskie podróżowanie*, red. B. Rok, F. Wołański, Kraków 2016, s. 333–349.

³⁴ Jan Mikołaj Radziwiłł do Karola Stanisława Radziwiłła z Paryża 13 czerwca 1700 r., AGAD, AR, dz. IV, sygn. 192, s. 31; Michał Antoni Radziwiłł do tegoż z Paryża 17 lipca 1700 r., AGAD, AR, dz. IV, sygn. 374, s. 2. Miesiąc wcześniej kanclerzyce litewscy podziwiali w Wersalu pokaz fontann: [...] wody grały, z których *diversas species*, porobione *cum incredibili sumptu* fontanny różne z podziwieniem wyrażały figury, jako ze dwadzieścia i cztery talerze w kredens kryształowych naczynia pełen, które woda reprezentowała *continue* cieknąca, czego wypisać niepodobna *inter alias* jest”. Jakub Dunin do Świętosława Franciszka Dunina z Paryża 21 maja 1700 r., Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), Archiwum Tomkowiczów z Kobiernic (dalej: ATK), sygn. 33, s. 17–18; [S.B. Krasieński], *Compendium dyaryuszu Niemieckiej, Francuskiej, Angielskiej, Olenderskiej peregrynacji Krotkim opisaniem na kartę wylane y wydane Jaśnie Wielmożnemu Ojcu i Dobrodziejowi*, [Warszawa 1705], k. G. Por. A. Rachuba, *Radziwiłł Jan Mikołaj h. Trąby (1681–1729)*, [w:] PSB, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 200–201; A. Markiewicz, „Różne sztuki wód” i Bernini. *Wersal Ludwika w relacjach polskich podróżników (1661–1715)*, „Modus. Prace z historii sztuki”, 2020, t. 20, s. 104–105, 110–112.

które annos excedunt, przyjęli wszyscy począwszy a maiestatem solito moto dignissime Książęcia JMci różne mu świadcząc honory i dystynkcyjne, czego innym udzielnym książętom nie czyniono”³⁵.

Ludwik XIV jawił się młodym przybyszom, jako wszechmocny władca³⁶. Momentem niezwykle podniosłym musiała być audiencja pożegnalna, kiedy J.M. Radziwiłł złożył prywatną wizytę w gabinecie króla i skierował doń wspaniałą mowę, w zamian za co monarcha wychwalał cały ród oratora³⁷.

Jak wcześniej wspomniano M.K. Radziwiłł „Rybeńko” podczas swojego pobytu w Paryżu mógł oficjalnie oglądać króla Ludwika XV, dopiero po jego koronacji oraz oficjalnej prezentacji na dworze. W dniu 23 listopada 1722 r. Litwin został przedstawiony królowi w jego gabinecie, czyli w miejscu, gdzie zgodnie z ceremoniałem monarcha mógł odbywać prywatne rozmowy. Z okazji tego wydarzenia książę zakupił nowe bogate stroje oraz odział swoich służących w wyśmienite, pod względem fasonu, liberie³⁸. W dniu prezentacji udał się on wraz z pierwszym ministrem, kardynałem Guillaumem Dubois do Wersalu, po czym:

„wprowadzeni do gabinetu jego, którego honora żadnemu nie czyni etranżerowi, bo tu zwyczajnie prezentują najprzedniejszych etranżerów, gdy idzie o mszę do kaplicy, to przechodzącego witają i zapraszają do pokoju królewskiego”³⁹.

„Rybeńko” podczas swojego długiego pobytu w stolicy Francji wiele razy był na dworze królewskim, gdzie odbywał audiencje u Ludwika XV, regenta – Filipa II Orleańskiego oraz rozmawiał z innymi członkami rodziny królewskiej⁴⁰. Zainteresowanie młodego Litwina osobą władcy przejawiało się także w rejestrowaniu monarszego samopoczucia i zdrowia:

„wiadomością o chorobie Króla francuskiego podaje, ponieważ go gorączka trzymała a w same ostatki mało nie umarł, ale już przecie przychodzi do siebie, czego byli wszyscy pomieszani przez ten cały czas”⁴¹.

Dowodziło to serdeczności, jaką żywił litewski magnat względem monarchy, wskazywało na wyczulenie w sprawach publicznych, które decydowały o bycie państwa, ale

³⁵ Jakub Dunin do Świętosława Franciszka Dunina z Paryża 22 maja 1701 r., ANK, ATK, sygn. 33, s. 29–30.

³⁶ O staropolskiej fascynacji osobą Ludwika XIV zob. K. Kuras, *Louis XIV in the opinions of the Polish gentry and magnates: from fascination to fear of „absolutum dominium”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 2016, nr 143, z. 1, s. 69–87.

³⁷ Jakub Dunin do Świętosława Franciszka Dunina z Paryża 29 sierpnia 1700 r., ANK, ATK, sygn. 33, s. 37–38. Po pożegnaniu króla Jan Mikołaj Radziwiłł oddał szacunek delfinowi Francji Ludwikowi i jego dzieciom, po czym wraz z braćmi udał się do Saint-Germain-en Laye, by pożegnać się z królem Anglii Jakubem II i jego małżonką Marię Beatrycze d’Este.

³⁸ Jerzy Białozor do Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej z Paryża 2 listopada 1722 r., AGAD, AR, dz. IV, sygn. 696, s. 76.

³⁹ Tenże do tejże z Paryża 23 listopada 1722 r., tamże, s. 54–55.

⁴⁰ Kopia diariusza Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńko” (1719–1761), AGAD, AR, dz. VI, sygn. II-80a, s. 134.

⁴¹ Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” do Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej z Paryża 23 lutego 1723 r., AGAD, AR, dz. IV, sygn. 380, s. 82.

też stanowiło jedną z wielu plotek przemyconych za pośrednictwem korespondencji. Dowodem pozytywnego wrażenia, jakie Radziwiłł zrobił na Ludwiku XV oraz członkach jego dworu było stwierdzenie, które padło, kiedy opuszczał on Francję, iż „tak pięknym rządził się statkiem, przy takim dostatku i figurze, którą to czynił”⁴².

Ostatnią przedstawicielką domu radziwiłłowskiego, której dane było oglądać oblicze króla Francji była Teofila Konstancja z Radziwiłłów Morawska⁴³. Od czasu swojego przyjazdu do Paryża w listopadzie 1773 r. z niecierpliwością wyczekiwała wizyty u Ludwika XV, który miał przybyć ze stolicy do Wersalu. Jak sama zaznaczyła:

„Król nigdy nie mieszka w Paryżu, prawami przodków swoich obowiązany i tak rzadko w nim bywa, że po pchnięciu przez Damiensa [tj. Roberta-Françoisa Damiensa – przyp. J.P.] raz tam tylko był widziany”⁴⁴.

Ostatecznie miała ona okazję ujrzeć monarchę podczas ceremonii publicznego stołu, kiedy wraz z bratem K.S. Radziwiłłem „Panie Kochanku”, mogła obserwować go w otoczeniu następcy tronu [Ludwikiem Augustem de France, późn. Ludwika XVI] oraz jego małżonki Marii Antoniny Habsburżanki, hrabiego Prowansji [Ludwika Stanisława Ksawerego, późn. Ludwika XVIII], córek Adelajdy, Zofii i Wiktoryny.

Kontakty książąt Radziwiłłów z arystokracją francuską

Peregrynacje, a w szczególności siedemnastowieczne i osiemnastowieczne tury kawalerskie stawały sobie za zadanie wprowadzić magnacką młodzież do kręgu arystokracji europejskiej, dyktującej określone wzorce kulturowe. Dobrze urodzeni szlachcice dzięki zagranicznym wozajom mieli okazję nauczyć się dobrych manier i nabrać towarzyskiej ogłady. Dla niektórych z nich dążenie do „przepolerowania się w świecie” stawało się celem samym w sobie, spychając na plan dalszy pozostałe edukacyjne cele podróży⁴⁵. Znakomitą okazją do tego były wizyty na zagranicznych dworach, które da-

⁴² Jerzy Białozor do tejeż z Paryża 10 maja 1723 r., AGAD, AR, dz. V, sygn. 696, s. 110–111. Warto wspomnieć sposób, w jaki Białozor sławił pobyt księcia na dworze: „Rezydencja paryska z łaski Bożej schodzi z wielkim honorem i estymacją Księciu JMści Dobrodziejowi, jako sami więcej sobie życząc nie możemy. Zamożność i kompanię ma zawsze z najpierwszymi tutejszego dworu pryncypałami, czego i Książę JMści portugalski [tj. Emanuel Braganza – przyp. Autor] nie miał i nie ma etranżer żaden tylko nasz Książę JMści ma ten honor”. Tenże do tejeż z Paryża 1 lutego 1723 r., tamże, s. 107–108.

⁴³ W tym miejscu pomijam relacje Marii Karoliny z Lubomirskich Radziwiłłowej z Ludwikiem XV, ponieważ nie ma pewności, czy w okresie swojego paryskiego pobytu tj. od marca do października 1768 r. spotkała się z monarchą, zob. Maria Karolina z Lubomirskich Radziwiłłowa do Bernardina de Saint-Pierre z Warszawy 8 stycznia 1766 r., [w:] *Correspondance de J. H. Bernardin de Saint-Pierre précédée d'un supplément aux mémoires de sa vie*, par L. Aimé Martin, Paris 1826, s. 66; A. France, *Bernardin de Saint-Pierre et la princesse Marie Miesnik*, Paris 1875; E. Rostworowski, *Radziwiłłowa z Lubomirskich Maria Karolina (ok. 1730–1795)*, [w:] PSB, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 402–403.

⁴⁴ T.K. z Radziwiłłów Morawska, *Diariusz podróży...*, s. 67–68.

⁴⁵ E. Chaney, *The Grand Tour and the Great Rebellion: Richard Lassels and the „The Voyage of Italy”, in 17th Century*, Geneve 1985; tenże, *The evolution of the Grand Tour: Anglo-Italian Cultural Relations since the Renaissance*, London 2002; J. Dewald, *Aristocratics Experience and the Origenes of Modern Culture France, 1570–1715*, Oxford 1993, s. 79–85; A. Markiewicz, *Podróż edukacyjne w czasach Jana III Sobieskiego. Peregrinationes Jablonovianae*, Warszawa 2011, s. 122–147; *Polski Grand Tour w XVIII i początkach XIX wieku*, red. A. Ročko, Warszawa 2014; D. Żołądź-Strzelczyk, *O przedsięwzięciu peregrynacyjnej. Edukacyjne wojaże szlachty z Rzeczypospolitej w świetle instrukcji podróżniczych*, Warszawa 2020, s. 317–340; też, „Nadobna to

wały możliwość zdobycia kapitału społecznego poprzez nawiązanie relacji z przebywającymi na nich ludźmi. Ważne było jednak odpowiednie przygotowanie do pobytu w otoczeniu obcych monarchów poprzez zaznajomienie się z obowiązującymi tam obyczajami i etykietą oraz nabycie umiejętności językowych⁴⁶.

Z osobami tworzącymi francuski dwór królewski i przynależącymi do elit arystokratycznych styczność mieli z całą pewnością M.K. Radziwiłł „Sierotka”, jego brat Jerzy, następnie Albrycht Stanisław, Janusz wraz z bratem Krzysztofem, Bogusław, Stanisław Kazimierz, Jerzy Józef i Karol Stanisław Radziwiłłowic, choć informacje na ten temat ich wszystkich są raczej ogólne. Podobnie w przypadku synów D.M. Radziwiłła zachowały się informacje, iż od czasu przybycia do Paryża pobierali nauki w akademii oo. Jezuitów, do której uczęszczali wyłącznie francuscy arystokraci⁴⁷. W ten sposób usiłowano izolować książąt, od innych przybyszów z Rzeczypospolitej przebywających w tym samym czasie w mieście, zaznajomić ich z językiem i obyczajami państwa nad Loarą oraz dać im możliwość zaznajomienia się z rówieśnikami z pierwszych domów Królestwa Francji. Polecenie otrzymane od siostry polskiej królowej Marii Ludwiki de Béthune, sprawiło, iż kanclerzycowic litewscy zostali przyjęci w Wersalu. O poszerzeniu kręgu towarzyskich kontaktów Jana Mikołaja Radziwiłła świadczy jego relacja z kawalerem de Choisy. Francuz

„promował do szarzy jakiej in obsequio militare, jako doświadczonemu et bellum virtute conspicuo accedit to ad cum bellum dalszych obligacji które mi obowiązują”⁴⁸.

Z tego powodu J.M. Radziwiłł odczuwał wobec niego daleko idącą wdzięczność i w przyszłości zamierzał wynagrodzić jego usługi.

Najpełniejsze wiadomości o kontaktach przedstawicieli rodu Radziwiłłów z kręgiem szlachtetnie urodzonych Francuzów dotyczą M.K. Radziwiłła „Rybeńko” oraz jego córki T.K. z Radziwiłłów Morawskiej. Zaraz po przybyciu do Paryża rekomendacją służył mu poseł saski Karl Heinrich von Hoym⁴⁹. Niedługo potem rolę tę przejęła Maria Klementyna Sobieska-Stuart, tytułarna królowa Wielkiej Brytanii. Poleciała ona młodzieńca

jest rzecz młodemu człowiekowi do cudzych krajów się przejeżdżać” – miejsce podróży w edukacji polskiej szlachty XVI–XVII wieku, [w:] Samotrzcę, w kompanii, czy z orszakiem? Społeczne aspekty podróży w średniowieczu i w czasach nowożytnych, red. M. Sacyńska, E. Wólkiewicz, Warszawa 2012, s. 323–339.

⁴⁶ Stanisław Kazimierz Radziwiłł pisał o konieczności szlifowania języka francuskiego, kupnie koronek, białej peruki oraz nowej szpady, celem udania się na dwór paryski. Stanisław Kazimierz Radziwiłł do Bogusława Radziwiłła z Lyonu 21 grudnia 1666 r., AGAD, AR, dz. IV, sygn. 550, s. 46.

⁴⁷ Jakub Dunin do Świętosława Franciszka Dunina z Paryża 29 marca 1700 r., ANK, ATK, sygn. 33, s. 13–15; Jozafat Andrzej Jeziornicki do K.S. Radziwiłła z Paryża 26 marca 1700 r., AGAD, AR, dz. V, sygn. 6089, s. 14. Por. A. Markiewicz, *Dykcjonarz, lutnia i koronki. Zagraniczna podróż edukacyjna Franciszka Cetnera (1693–1696)*, Warszawa 2022, s. 74–75; też, „Wszyscy Ich Mość Panowie Polacy”. Kilka uwag o podróżach Polaków do Paryża w 1700 r., [w:] *Sapientia ars vivendi putanda est. Wokół kultury i polityki. Studia z dziejów nowożytnych ofiarowane Profesorowi Marianowi Chachajowi*, red. A. Perlakowski, F. Wolański, B. Rok, Kraków–Wrocław, s. 199–217.

⁴⁸ Jakub Dunin do Świętosława Franciszka Dunina z Paryża 26 lipca 1700 r., ANK, ATK, sygn. 33, s. 36.

⁴⁹ Samuel Kazimierz Szwykowski do Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej z Paryża 10 października 1722 r., AGAD, AR, dz. V, sygn. 15956/3, s. 8.

„Madame de Mesiere zacnej damie. Ta tedy stała mi się matką wszędzie i mnie deklarowała prowadzić i świętymi dniami na obiedzie u siebie kazała bywać i jakim dziś był”⁵⁰.

Podobną rolę odegrał J.V. de Besenval, mąż Katarzyny z Bielińskich 1v. Potockiej, poseł francuski w Rzeczypospolitej w latach 1707–1721. Dzięki pomocy tych osób Radziwiłł uzyskał wstęp do najważniejszych domów arystokratycznych. Przegląd diariusza i korespondencji „Rybeńki” z czasów jego pobytu w Paryżu wskazuje, że książę bywał w domu Marii Teresy de Bourbon-Condé, wdowy po Franciszku Ludwiku księciu Contim (ogłoszonym w 1697 r. „królem Polski”), gościł u Ludwiki Marii d’Arquien de Béthune, siostry królowej Marii Kazimiery d’Arquien Sobieskiej, która „już sto lat miała, a babinka ze mną sama śpiewając po polsku tańcowała, tak żywa i zdrowa”, a także u Herkulesa Mériadeca księcia de Rohan, gubernatora Szampanii, pierwszego ministra kardynała Dubois oraz sekretarza wojny Clauda Le Blanca⁵¹. Ze wszystkimi z wymienionych Radziwiłł uctował, flirtował oraz spotykał się w teatrze na komediach. Książę nawiązał ponadto przyjaźń z infantem portugalskim Emanuelem Braganzą, z którym spotkał się wcześniej w Wiedniu

„który się rodzi z księżniczki neuburskiej Palatini Rheni, siostry rodzonej Elektorów Palatina i Trewirskiego i królewiczowej Jakubowej, Cesarzowej Leopoldowej, królowej hiszpańskiej i księżnej Modeny, gdyż ich było sióstr rodzonych pięć”⁵².

Warto wspomnieć w tym miejscu, że po przyjeździe do Francji M.K. Radziwiłł dzięki jego wstawiennictwu został zaproszony do księżnej Orleańskiej – Elżbiety Charlotty, żony regenta Filipa:

⁵⁰ Kopia diariusza Michała Kazimierza..., AGAD, AR, dz.VI, sygn. II-80a, s. 132–133, 134. Matka nakazywała M.K. Radziwiłłowi, by wykorzystywał wszelkie rodzinne kontakty. Dotyczyło to także Marii Anny Wittelsbach z księżąt na Pfalz-Neuburgu, która po śmierci swojego męża, króla Hiszpanii Karola II, w 1700 r. zamieszkała we Francji. Była ona siostrą Karola III Filipa Wittelsbacha, drugiego męża Ludwika Karoliny z Radziwiłłów. O kontaktach M.K. Radziwiłła zob. A.K. z Sanguszków Radziwiłłowa do M.K. Radziwiłła „Rybeńko” z Nieświeża 21 kwietnia 1722 r., Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі далей: НГАБ], ф. 694, оп. 7, нр 8, к. 329v.; Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” do Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej z Paryża 11 stycznia 1723 r., AGAD, AR, dz. IV, sygn. 380, s. 65–67; tenże do teje z Paryża 21 lutego 1723 r., tamże, sygn. 381, s. 1–2.

⁵¹ Kopia diariusza Michała Kazimierza... AGAD, AR, dz.VI, sygn. II-80a, s. 127, 134, 137; Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” do Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej z Paryża 6 grudnia 1722 r., AGAD, AR, dz. IV, sygn. 380, s. 48–49; Jerzy Białłozor do Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej z Paryża 23 listopada 1722 r., AGAD, AR, dz. V, sygn. 696, s. 53–55; tenże do teje z Paryża 25 listopada 1722 r., tamże, s. 77–80; Samuel Kazimierz Szyrkowski do teje z Paryża 4 stycznia 1723 r., AGAD, AR, dz. V, sygn. 15956/3, s. 24; tenże do teje z Paryża 11 stycznia 1723 r., tamże, s. 27.

⁵² Kopia diariusza Michała Kazimierza..., AGAD, AR, dz.VI, sygn. II-80a, s. 127. M.K. Radziwiłł „Rybeńko” był wnukiem Katarzyny z Sobieskich Radziwiłłowej, podkanclerzyny i hetmanowej polnej litewskiej, siostry Jana III Sobieskiego. Z kolei żoną jej bratanka, królewicza Jakuba Sobieskiego, Jadwiga Elżbieta z Wittelsbachów, córka Filipa Wilhelma Wittelsbacha i Elżbiety Amalii Hessen-Darmstadt. Siostrami Jadwigi Elżbiety były Eleonora Magdalena, żona cesarza Leopolda I, Maria Zofia, żona króla Portugalii Piotra II Braganzy, Dorota Zofia, żona Odoarda II Farnese, księcia Parmy i Piacenzy, Maria Anna, żona króla Hiszpanii Karola II Habsburga. Jej braćmi byli zaś elektorzy Palatynatu: Filip Wilhelm, Jan Wilhelm i Karol Filip, biskup Trewiru i Moguncji Franciszek Wilhelm oraz biskup Augsburga Aleksander Zygmun.

„że zaś ta Pani była z Domu Palatini Rheni, mnie jako należącego przez mój Dom, jako też przez Sobieskich mile mnie przyjęła i dała bilet do swojej łoży podczas następującej koronacji”⁵³.

Fakt ten nie tylko wpłynął na podniesienie rangi Litwina, jako znamienitego gościa podczas ceremonii sakry królewskiej, ale także dodał splendoru rodowi Radziwiłłów i wzmocnił jego więzi z domami panującymi w Europie⁵⁴. Należy zaznaczyć, iż w czasie całej swojej podróży „Rybeńko” podkreślał swoje pokrewieństwo z Habsburgami, Wittelsbachami, książętami na Sulzbachu i Anhalt-Dessau⁵⁵.

Do podobnych paranteli w czasie swojej peregrynacji odwoływała się także jego córka – Teofila Konstancja z Radziwiłłów Morawska⁵⁶. Podczas pobytu w Paryżu żywiła nadzieję spotkania z Marianną z Jabłonowskich, córką Jana Stanisława Jabłonowskiego, wojewody ruskiego, żoną księcia de Trémouille-Talmond oraz uzyskania jej rekomendacji. Była ona kuzynką króla Polski Stanisława Leszczyńskiego, ojca królowej francuskiej Marii i teścia Ludwika XV, wystawiony przez nią list polecający mógł więc ułatwić jej wstęp na dwór w Wersalu:

⁵³ Elżbieta Charlotta, była córką Karola Ludwika Wittelsbacha i Charlotty księżniczki Hesji-Kessel. Jej ojciec należał do protestanckiej linii Wittelsbachów na Pfalz-Simmern, wygasłej w 1685 r. Władzę w elektoracie przejęła wówczas katolicka gałąź rodu. Elżbieta Charlotta i Jadwiga Elżbieta były zatem dalekimi krewniaczkami a ich wspólnym przodkiem był król Niemiec Ruprecht z Palatynatu. Nie przeszkodziło to jednak twierdzić Jerzemu Białłozorowi, że M.K. Radziwiłł poprzez parantele z Sobieskimi i książętami na Pfalz-Neuburgu był krewnym księżnej Orleańskiej: „kiedy Madame de France sama przede mną mówiła, że książę jm. należy do domu jej”. Jerzy Białłozor, do Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej z Paryża 2 listopada 1722 r., AGAD, AR, dz. IV, sygn. 696, s. 76.

⁵⁴ Szerzej o koronacji Ludwika XV zob. P. Demouy, *Le Sacre du roi*, Strasbourg 2016, s. 602–616; G. Sabatier, *Le sacre de Louis XV*, [w:] *Louis XV. Passion d'un Roi*, sous la dir. de Y. Carlier, H. Delalex, Versailles 2022, s. 68–71.

⁵⁵ Szeroko na ten temat zob. T. Zielińska *Więź rodowa domu radziwiłłowskiego w świetle diariusza Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 1989, t. 3, s. 175–190; też, *Propaganda świetności domu radziwiłłowskiego epoki Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”*, w *ówczesnych środkach masowego przekazu*, [w:] *Między Wschodem, a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII wieku*, Warszawa 1993, red. Z. Wójcik, T. Chynczewska-Hennel, s. 205–214; J. Dygdała, *Młody magnat na drezdeńskim dworze Augusta Mocnego. Fragment europejskiej podróży Michała Kazimierza Radziwiłła z 1722 roku*, [w:] *Stosunki polsko-niemieckie w XVI–XVIII wieku. Materiały konferencji naukowej Kielce–Szydłowiec 19–21 października 2000*, red. J. Wijaczka, Kielce 2002, s. 205–223; A. Mariani, *Podróż zagraniczna Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” (1721–1723)*, *Między tożsamością rodową a poczuciem przynależności do arystokracji europejskiej*, [w:] *Europejski wiek osiemnasty: uniwersalizm myśli, różnorodność dróg*, red. M. Dębowski, A. Grzeszkowiak-Krwawicz, M. Zwierzykowski, Kraków 2013, s. 211–220; T. Bernatowicz, *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*, Warszawa 2011; A. Kucharski, *Dom, dwór i świat. Sytuacje komunikacyjne i przestrzeń kontaktów w diariuszu europejskiej podróży Michała Kazimierza Radziwiłła (1721–1723)*, [w:] *Staropolski ogląd świata. Nulla dies sine linea. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogdanowi Rokowi w 70. rocznicę urodzin*, red. E. Kościk, F. Wolański, R. Żerelik, Toruń 2017, s. 35–57; M. Szerszeń, *Radziwiłłowic nad Sekwaną i Tamizą*, Karol Stanisław Radziwiłł i Michał Kazimierz Rybeńko – spojrzenie ojca i syna, [w:] *Anglosasi, Francuzi i Polacy...*, s. 87–99.

⁵⁶ W czasie podróży z lat 1773–1774 T.K. z Radziwiłłów Morawska nawiązała wiele kontaktów towarzyskich oraz bywała na dworach królewskich i książęcych, zob. B. Rok, *Życie towarzyskie Teofili z Radziwiłłów Morawskiej w europejskiej podróży w latach 1773–1774*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 639–649; tenże, *Kontakty interpersonalne staropolskich podróżników na szlakach europejskich w XVIII wieku*, [w:] *Sic erat in votis. Studia i szkice ofiarowane Profesorowi Zbigniewowi Anusikowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin. Europa i świat w czasach nowożytnych*, red. M. Karkocha, P. Robak, Łódź 2017, s. 259–273.

„Ja, lubom w Paryżu poświęconego ciekawością na żadne wizyty nie chciała umniejszać czasu, księżna de Talmond po kilku zaproszeniach, kiedy sama do mnie wybierała się, uprzedziłam przybycie, jak tylko można pomyśleć najgrzeczniej od niej przyjęta”⁵⁷.

Zaszczyty i przywileje

Nieco uwagi należy poświęcić także korzyściom oraz przywilejom, jakie Radziwiłłowie czerpali z kontaktów z otoczeniem francuskich monarchów. Niezaprzeczalnym był dodający splendoru udział członków książęcej rodziny w specyficznym życiu tamtejszego dworu. W czasach Walezjuszków polscy posłowie, w tym M.K. Radziwiłł „Sierotka” wraz z bratem byli świadkami nie tylko uroczystości przyjęcia dyplomu elekcyjnego przez księcia Henryka d’Anjou⁵⁸, ale również uczestniczyli w szeregu zabaw zorganizowanych na cześć delegacji z Rzeczypospolitej w Tuileries⁵⁹ oraz w obchodach dnia św. Michała Archanioła, połączonych z solenną mszą, nadaniem orderów oraz wystawną ucztą:

„Tego dnia trafiło się święto Św. Michała, którego dnia K.J.M. Francuski cum militibus Ordinis Sancti Michaelis z bracią swą, którzy z nim aureum vellus noszą, taką ceremoniją obchodzili”⁶⁰.

Autor tej relacji dalej opisała ceremonialny pochód złożony z gwardii szwajcarskiej, trębaczów, urzędników komornych, heroldów, kanclerza, książąt krwi, członków rodziny królewskiej odzianych w szaty i insygnia orderowe oraz kardynałów:

„Zaczęto potym mszą, którą śpiewali muzycy królewscy. Po tym po Ewangelii przyniesiono K.J.Mci Francuskiemu święcę białą, aksamitem czerwonym obszytą i postrzyżoną, z którą on szedł na ofiarę do ołtarza, uczyniwszy wielką rewerencyją naprzód ołtarzowi, po tym matce, po tym królom, braci ony Ordinis Sancti Michaelis, na ostatek i wszystkim posłom [...] Których ceremonia trwała czas niemały”⁶¹.

Prawdopodobnie, jako spektatorzy, w podobnych świętach brali udział również często przebywający na francuskim dworze Albrycht Stanisław i Bogusław Radziwiłłowie. Nie ma także wątpliwości, co do wyróżnienia w ten sposób braci Józefa Jerzego i Karola Stanisława Radziwiłłów, którzy zostali zaproszeni do apartamentów króla Ludwika XIV, gdzie byli świadkami ceremonii zwanej *lever du Roi* (tj. wstawania z łoża), symbolizującej przebudzenie i moc władzy:

⁵⁷ T.K. z Morawskich Radziwiłłowa, *Diariusz podróży...*, s. 79; K. Kuras, *Talmond (Talmond) de Maria Anna z Jabłonowskich (1701–1773)*, [w:] PSB, t. 52, Warszawa–Kraków 2017, s. 132–135.

⁵⁸ *Diariusz poselstwa...*, s. 166–168; E. Kociszewska, *La Pologne, un don maternel de Catherine de Médicis ? La cérémonie de la remise du Decretum electionis à Henri de Valois*, „Le Moyen Age”, 2011, z. 3–4, s. 561–575.

⁵⁹ S. Sawicka, *Festyn dla posłów polskich w ogrodach Tuileries*, [w:] *Sarmatia Artisitica. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Tomkiewicza*, red. J. Białostocki, Warszawa 1968, s. 17–35; E. Kociszewska, *Fêtes dla poselstwa polskiego i Henryka Walezego w ogrodach Tuileries. Tapiseria Katarzyny Medycejskiej*, [w:] *Urbs celeberrima. Księga pamiątkowa na 750-lecie Krakowa*, red. T. Grzybkowska, A. Grzybkowski, Z. Żygulski, Kraków 2008, s. 381–397; też, *War and Seduction in Cybele’s Garden. Contextualizing the Ballet des Polonais*, „Renaissance Quarterly”, 2012, vol. 65, nr 3, s. 809–863.

⁶⁰ *Diariusz poselstwa...*, s. 234–235.

⁶¹ Tamże.

„W środę o godzinie dziewiątej byliśmy przy porannej toalecie królewskiej, gdzie widzieliśmy to, czego Wasza Królewska Mość jest świadomy i co zwykle dzieje w takich przypadkach”⁶².

Przy okazji młodzi Radziwiłłowic odwiedzili także inne pomieszczenia wersalskiego pałacu – sypialnię, w której odbywano ceremonialne audiencje, gdzie podziwiali łożo do odbywania ceremonialnych audiencji oraz gabinet prywatny władcy⁶³. Niedługo potem książęta wzięli udział w ceremonii nadania orderów św. Ducha⁶⁴.

Obserwatorem jednego z najważniejszych rytów związanych z legitymizacją władzy był M.K. Radziwiłł „Rybeńko”, który uczestniczył w koronacji królewskiej w Reims:

„do Reims wyjeżdża Książę Dobrodziej choć incognito dla przypatrywania się tej ceremonii, na którą są tu niesłychanego kosztu gotowości. Widzieliśmy koronę z wielkich diamentów zrobioną dla króla, bo tam w Reims nie dostało się tam z bliska przypatrzeć [...] wszystkie inne preparamenta są d'une grande richesse”⁶⁵,

wręczeniu Orderów Ducha Świętego⁶⁶, a następnie w uznaniu przez parlament pełnoletniości króla:

„22. Februaris odprawiła się w parlamencie Majoritus królewska, to jest król guberniunt odebrał i najpierwszy raz siedział au lit de justice, to jest na tronie. Sam tam był między posłami cudzoziemskimi w łoży. Tym sposobem królewski tron na rogu na kilkunastu gradusach, a obok niego kanclerz tym sposobem, że kiedy wstanie głowa równa ze stopami królewskimi [...] jeden stopień niżej od tronu siedziało sześciu książąt sanguinis, po lewej ręce sześciu diaków biskupów pares Francji najpierwszych [...] po książętach i biskupach siedzieli na ławach, jak w łaźni diakowi świeccy pares Francji, których niezliczona jest liczba. Kwadrat zamykała ława, na której siedzieli czterej prezydenci parlamentowi. [...] Prezydenci wszyscy mieli mowy, król sam kilka słów powiedział i wyraził, że kanclerz więcej powie. Jakoż kanclerz mówił i wyraził, że już króla sam na siebie rząd bierze i dzisiejszy akt do ksiąg ingrossować każe. Po tym się ruszył do zamku Luwru i tam ceremo-

⁶² Karol Stanisław Radziwiłł do Jana III Sobieskiego z Wersalu 2 marca 1685 r., [w:] *Diariusz peregrynacji...*, s. 231.

⁶³ O znaczeniu pomieszczeń dla ceremoniału dworu francuskiego zob. P. Waddy, *Seventeenth-Century Roman Palaces. Use and the Art of the Plan*, New York–Cambridge–London 1991; S.J. Klingensmith, *The Utility of Splendor. Ceremony, Social Life, and Architecture at the Court of Bavaria, 1600–1800*, Chicago 1993; H.M. Baillie, *L'étiquette et la distribution des appartements officiels dans les palais baroques*, „Bulletin du Centre de recherche du château de Versailles”, 2014, vol. 101, s. 169–199; A. Rottermund, *Kształtowanie się apartamentu w nowożytnej architekturze polskiej*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, 2003, r. 21, s. 13–20; P. Gryglewski, *Architektoniczne konteksty ceremoniału dworskiego w końcu XVII i początku XVIII wieku na przykładzie wiedeńskiej rezydencji księcia Eugeniusza Sabaudzkiego*, [w:] *Studia nad sztuką Renesansu i Baroku*, t. 9: *Ceremoniał i obyczaj w XVI–XVIII wieku*, red. J. Lilejko, I. Rolska-Boruch, Lublin 2008, s. 79–94.

⁶⁴ *Relacje z peregrynacji po Europie*, [w:] *Diariusz peregrynacji...*, s. 87.

⁶⁵ Samuel Kazimierz Szwykowski do Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej z Paryża 10 października 1722 r., AGAD, AR, dz. V, sygn. 15956/3, s. 8; tenże do tejże z Paryża 1 listopada 1722 r., tamże, s. 12–13.

⁶⁶ Kopia diariusza Michała Kazimierza... AGAD, AR, dz. VI, sygn. II-80a, s. 126–131.

nialny jadł obiad [...] Wieczorem byłem na Greve, tam piękną widziałem iluminację z fajerwerków”⁶⁷.

Kanclerzyc litewski był także świadkiem ceremonii *lever du Roi* oraz przejścia króla do kaplicy wersalskiej⁶⁸. Niemniejszym wyróżnieniem było dopuszczenie T.K. z Radziwiłłów Morawskiej, do oglądania publicznego posiłku rodziny królewskiej w Wersalu:

„Król francuski jada często publicznie dla dogodzenia ciekawym cudzoziemcom, jako razem częstszego ukazywania się swoim. Aże tego wieczora miała wieczerzać razem z familią, udaliśmy się do zwyczajnej na to sali. Nie była ona największa, ale tak pełna zacnych, bo inszych nie puszczają ludzi, że się przecisnąć z trudnością można było. Stół stał na szrodku naokoło otoczony zamkniętymi ławkami, gdzie najpierwsze damy i osoby siadają [...] Kiedy stół nakryto i bliski znak jedzenia czyniono, wyszedłszy jeden marszałek stołowy bardzo grzecznie powypraszał z miejsc wszystkich [...] a kiedy tak niewygodnie stać w ciżbie miała, dowiedziawszy się, że cudzoziemka a razem jakiego urodzenia dał nam z ochotą jeden z najbliższych stołów. Koło 9 wieczór poczeli asystujący wołać król idzie [...] Stół był ustawiony w podkowę nakryty. We szrodku stołu usługiwali, naokoło siedzieli. Potrawy dawano sposobem zwyczajnym [...] Kiedy kto wody żądał, jeden głośno wołał, le Roi boire, królowi pić. To samo i dla każdego z rodziny powtarzano [...] Podczas tej kolacji patrząc na chęć usług i osoby usługujące musiałam pomyśleć: Przypadek urodzenia, jakż z nami wyprawia igrzyska, początek nas wszystkich jednakowy. Pierwszych rodziców mieliśmy jednych, nie możemy między sobą dalekiej zapierać krewności. A oto tu na świecie nie pojmuje, jakim prawem stan jednych tak wyniesiony nad drugich, że bliźni zda się być nawet służyć bliźniemu”⁶⁹.

W pojęciu Morawskiej ceremoniał, stanowiący siłę napędową dla dworskiej hierarchii przeczył naturalnemu porządkowi rzeczy, zasadzie równości oraz burzył stosunki społeczne, o których pisał ówczesnie Jean-Jacques Rousseau⁷⁰. Morawska, choć sama z racji urodzenia należała do warstwy arystokratycznej, sprzeciwiała się konwenansom, czego dobrą ilustracją było jej małżeństwo, zawarte wbrew woli brata⁷¹.

Wszystkie opisane wyżej przykłady uczestnictwa Radziwiłłów w życiu dworu francuskiego dowodziły ważnej pozycji rodu i honorowania posiadanego przez nich

⁶⁷ Tamże, s. 136–137; Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” do Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej z Paryża 21 lutego 1723 r., AGAD, AR, dz. IV, sygn. 381, s. 1–2.

⁶⁸ Kopia diariusza Michała Kazimierza... AGAD, AR, dz. VI, sygn. II-80a, s. 133. Więcej o ceremoniale królewskim w Wersalu zob. R. Mandrou, *Louis XIV et son temps 1661–1715*, Paris 1973; A.J. Marie, *Versailles au temps de Louis XIV*, Paris 1976; E. Le Roy Ladurie, J.-F. Fitou, *Saint-Simon ou le système de la Cour*, Paris 2011; P. Burke, *Fabrykacja Ludwika XIV*, tłum. R. Pucek, M. Szczubińska, Warszawa 2011.

⁶⁹ T.K. z Morawskich Radziwiłłowa, *Diariusz podróży...*, s. 67–69.

⁷⁰ Podobne obserwacje poczynił Jerzy Józef Hylzen w czasie swojego pobytu na dworze królewskim, gdzie obserwował ceremonię nadania Orderu Ducha Świętego oraz uczestniczył w posiłku królewskim zob. Ł. Wróbel, *Studium kariery magnackiej w XVIII wieku*, Toruń 2022, s. 171–172.

⁷¹ Zob. N. Taylor-Terlecka, *Kwartet na trąby – krnąbrna Teofila z rodziną w tle*, [w:] *Kobiety epok dawnych w literaturze, kulturze i społeczeństwie*, red. I. Maciejewska, K. Stasiewicz, Olsztyn 2008, s. 338–348; B. Rok, *Życie rodzinne Teofili z Radziwiłłów Morawskiej*, [w:] *Honestas et turpitude. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki, J. Urwanowicz, Białystok 2019, s. 625–639.

tytułu „książąt Świętego Cesarstwa”⁷². Z tego wynikały niektóre przywileje, które używali od Królów Arcychrześcijańskich m.in. Jerzy Radziwiłł w 1573 r. otrzymał paszport na wolne przejazdy po Francji⁷³, zaś w 1613 r. Ludwik XIII wydał dokument zezwalający Aleksandrowi Ludwikowi Radziwiłłowi na noszenie broni na terenie Paryża⁷⁴. Tamtejsi władcy niemal zawsze wykonywali przyjacielskie gesty względem członków litewskiego rodu przebywających w ich stolicy. W czasie zwiedzania biblioteki królewskiej w 1773 r., tamtejszy kustosz, na polecenie króla, zaprezentował K.S. Radziwiłłowi „Panie Kochanku” i jego siostrze T.K. z Radziwiłłów Morawskiej ryciny i numizmaty przedstawiające ich przodków⁷⁵.

Podsumowanie

Pobyty Radziwiłłów w Paryżu, a potem w Wersalu na przestrzeni od XVI do XVIII w. związane były z podróżami edukacyjnymi, poselstwami dyplomatycznymi, a nawet emigracją polityczną. Dzięki nim młodzi magnaci obserwowali przemiany stolicy Francji, królewskich siedzib oraz dworu, identyfikując je z centrami władzy politycznej i ośrodkami życia kulturalnego promieniującego swoją wspaniałością na resztę Europy⁷⁶. Niewykluczone, że wizyty nad Sekwaną miały wpływ na rozwój zamilowania Radziwiłłów do sztuki⁷⁷. Podróże do Paryża i Wersalu sprzyjały ponadto zakupom

⁷² Bracia Jan Mikołaj, Michał Antoni i Mikołaj Faustyn Radziwiłłowie swoją pozycję zaznaczali prowadząc ze sobą do Paryża bogaty i liczny orszak sług: [...] będą mieć 12 ludzi w liberyi, to jest dwóch paziąt, 6 lokajów, mora i szwajcara, przy tym dwie karety, dwóch gentillomów, Pan le Roy jest za Gubernatora, mają się zabawić rok i więcej w Paryżu”. Andrzej Jozafat Jeziornicki do Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku” z Paryża 26 marca 1700 r., AGAD, AR, dz. V, sygn. 6089, s. 12; Michał Zdzisław Zamoyski do Anny z Gnińskich Zamoyskiej z Paryża 18 grudnia 1699 r., AGAD, Archiwum Zamoyskich, sygn. 548, s. 59.

⁷³ Paszport Henryka Walezego dla Jerzego Radziwiłła z Paryża 11 października 1573 r., AGAD, AR, dz. II, sygn. 94, s. 1; W. Muller, *Radziwiłł Jerzy h. Trąby (1556–1600)*, [w:] PSB, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 230.

⁷⁴ Reksrypt Ludwika XIII zezwalający Aleksandrowi Ludwikowi Radziwiłłowi na noszenie broni, Paryż, 26 VII 1613, AGAD, AR, dz. II, ks. 41, s. 88.

⁷⁵ T.K. z Morawskich Radziwiłłowa, *Diariusz podróży...*, s. 80–81.

⁷⁶ Więcej o przeobrażeniu miasta zob. A. Hussey, *Paris. The secret history*, London 2006; N. Courtin, *Paris au XVIIIe siècle. Entre fantaisie et renouveau classique*, Paris 2013; J. Chagniot, *Paris au XVIIIe siècle*, Paris 1988; P. Napierała, *Paryż i Wersal czasów Voltaire’a i Casanovy*, Kraków 2012; R. Niedziela, *Paryż przed Rewolucją (1774–1789). Obraz miasta w oczach cudzoziemców*, Kraków 2015; A. Markiewicz, „Miasto wszystkich delicyj pełne”. *Paryż w relacjach polskich podróżników z lat osiemdziesiątych XVII wieku*, [w:] *Sztuka i podróżowanie. Studia teoretyczne i historyczno-artystyczne*, red. P. Krasny, D. Ziarkowski, Kraków 2009, s. 107–118.

⁷⁷ Por. T. Sulerzyska, *Galerie obrazów i „gabinety sztuki” Radziwiłłów w XVII w.*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1961, R. 23, nr 1, s. 87–99; A. Mikocka-Rachubowa, *Wrażenia artystyczne Karola Stanisława Radziwiłła z podróży po Europie (1684–1687)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 1989, t. 3, s. 235–250; B. Kurządowska, *Rejestr rzeczy mijanych jako przyczynek do wyznań osobistych Teofili z Radziwiłłów Morawskiej*, „Prace Literaturoznawcze”, 2015, t. 3, s. 183–195. O wpływie kultury francuskiej świadczy także wychowanie Udalryka Krzysztofa Radziwiłła, syna Mikołaja Faustyna i Barbary z Zawiszów, pisarza wielkiego litewskiego od 1762 r., a jednocześnie poety, pisarza, mówcy oraz erudyty zob. B. Judkowiak, „Choć za umbrę literata...” *Przyczynki do sylwetki literackiej księcia Udalryka Radziwiłła (1712–1770)*, [w:] *Dwór mający w sobie osoby i mózgi rozmaite*, red. B. Sienkiewicz, B. Judkowiak, Poznań 1991, s. 61–82; P. Borek, *O tym jak książę Udalryk Radziwiłł hajdamaków gromił*, [w:] *Radziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadczenia historyczne*, red. K. Stępnik, Lublin 2003, s. 239–251; F. Czarnjauskaja, *Udalryk Krzysztof Radziwiłł starosta sudowy mjenski (27.09.1738–09.02.1746)*, „Acta Anniversaria”, 2015, vol. 1, s. 78–87.

towarów luksusowych m.in. mebli, bibelotów, ubiorów, obrazów, modnych ubrań oraz biżuterii⁷⁸.

Radziwiłłowie przyjmowani na dworze władców francuskich zaskarbiali sobie ich przychylność i łaskę oraz dostępowali zaszczytów widzenia królów i członków ich rodzin oraz przebywania w ich towarzystwie przy okazji uroczystości publicznych oraz prywatnych. Najwyższym wyróżnieniem było dopuszczanie Litwinów do uczestnictwa w ceremoniach (koronacja, uznanie pełnoletniości władcy) oraz etykietałnych, związanych z życiem codziennym dworu (wstawianie, publiczne posiłki królewskie, audyencje, przechadzki po ogrodach królewskich). Dowodziło to respektowania tytułu księżęcego Radziwiłłów oraz ich paranteli⁷⁹. Dzięki temu zostali oni włączeni w krąg tzw. „społeczności książąt” (franc. *la société des princes*), oznaczającej powiązania polityczne, ideologiczne, ekonomiczne zachodzące pomiędzy rządzącymi i ich przedstawicielami a daną jednostką lub grupą krewniczą. Dobrym tego przykładem były kontakty A.S. Radziwiłła mediującego z ambasadorami francuskimi Claudem de Mesmes d’Avaux w Sztumskiej Wsi w 1635 r. o pokój Rzeczypospolitej ze Szwecją i z Louistem d’Arpajon w latach 1647–1648⁸⁰. Niewątpliwie tego typu wyróżnienia podnosiły pozycję całego domu Radziwiłłów oraz rangę spraw publicznych, którymi zawiadowali. Nie byli oni jednak jedynym rodem domagającymi się wyróżnienia, o czym świadczą przykłady Rzewuskich, Jabłonowskich, Leszczyńskich i Czartoryskich⁸¹.

BIBLIOGRAFIA – REFERENCES

Archival sources:

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Archiwum Warszawskie Radziwiłłów:

dz. II: ks. 41; nr. 94

⁷⁸ Jerzy Białozor wspominał o zakupionych w Paryżu przez M.K. Radziwiłła galanteriach, ubiorach i przedmiotach zbytku. Książę przywiózł ze stolicy Francji bogate materie, złotą gotowalnię, szarfy, atlasy, suknie, garnitury klejnot: „jakich żaden etranżer różnych nie ma”. Dość przyznać, że koszt ośmiomiesięcznego pobytu M.K. Radziwiłła „Rybeńko” oscylował wokół 105 000 franków. *Rejestr percepty i ekspensy w drodze J.O. Xiążęcia JMści Michała Kazimierza Radziwiłła natenczas starosty przemyńskiego do cudzych krajów jadącego edukować się*, NGAB, f. 694, op. 1, nr 65; Jerzy Białozor do Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej z Paryża 10 maja 1723 r., AGAD, AR, dz. V, sygn. 696, s. 110–112; K. Lesińska, *Radziwiłł Michał Hieronim h. Trąby (1744–1831)*, [w:] PSB, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 307–309; D. Syndram, *Shopping à Paris à la demande d’Auguste le Fort*, [w:] *Le commerce du luxe à Paris aux XVIIIe et XVIIIe siècles: échanges nationaux et internationaux*, ed. S. Castelluccio Bern 2009, s. 267–279; K. Niemira, *Honor bez egzageracji. Magnackie zakupy i świat rzeczy paryskich w XVIII wieku*, Warszawa 2022, s. 98–99; tenże, *Przyczynek do badań nad kolekcją malarstwa Radziwiłłów z Nieborowa, „Quart”*, 2018, nr 4(50), s. 3–22.

⁷⁹ Por. T. Bernatowicz, *Związki genealogiczne i fikcyjne pokrewieństwa. Idea koligacji Radziwiłłów z Habsburgami w mediach XVIII wieku*, [w:] *Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 39–53.

⁸⁰ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3: 1647–1656, wyd. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980; A. Przyboś, *Radziwiłł Albrycht Stanisław h. Trąby (1593–1656)*, [w:] PSB, t. 30, Kraków 1987, s. 143–148.

⁸¹ A. Freundlich, *Studia paniczów polskich w XVIII wieku w Paryżu*, „Minerwa Polska”, 1927, r. 1, s. 162–166; A. Markiewicz, *Floret i złote guziki. Wokół paryskiej edukacji Józefa Lubomirskiego (1706 r.)*, „Barok. Historia–Literatura–Sztuka”, 2015, nr 22/2 (44), s. 23–47; A. Wieczorek, *W „drodze paryskiej” – podróże edukacyjne Józefa i Wacława Rzewuskich w latach dwudziestych XVIII wieku*, [w:] *Studia z dziejów edukacji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów Korony i Litwy*, red. K. Puchowski, J. Orzeł, Warszawa 2019, s. 143–177.

dz. III: sygn. 53;
dz. IV, sygn.: 162, 178, 192, 374, 380, 381, 550
dz. V, sygn.: 696, 1082, 2105, 3748, 6089, 10706, 15956/3
dz. VI: sygn. II-80a

Archiwum Zamoyskich: sygn. 548

Archiwum Narodowe w Krakowie:

Archiwum Tomkowiczów z Kobiernic, sygn. 33

Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku:

sygn. 1167

Biblioteka Narodowa w Warszawie: sygn. 3276

Biblioteka Ordynacji Zamoyskich, sygn. 847

Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego w Wilnie

f. 3, sygn. 273

Nacyjonalny historyczny archiw Bielarusi

f. 694, op. 1, nr 65

f. 694, op. 7, nr 8

Printed sources:

Correspondance de J. H. Bernardin de Saint-Pierre précédée d'un Supplément aux mémoires de sa vie par L. Aimé Martin, Paris 1826.

Diariusz poselstwa polskiego do Francji po Henryka Walezego w 1573 roku, wyd. A. Przyboś, R. Żelewski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963.

Korespondencja ks. Karola Stanisława Radziwiłła wojewody wileńskiego „Panie Kochanku” 1762–1790, wyd. K. Waliszewski, Kraków 1888.

[Kraśiński S.B.], *Compendium dyaryusza Niemieckiej, Francuskiej, Angielskiej, Olenderskiej peregrynacji Krotkim opisaniem na kartę wylane y wydane Jaśnie Wielmożnemu Ojcu i Dobrodziejowi*, [Warszawa 1705].

Morawska z Radziwiłłów T.K., *Diariusz podróży 1773–1774*, wyd. B. Rok, Wrocław 2002.

Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI–XVII w.), wyd. D. Żołądź-Strzelczyk, M.E. Kowalczyk, Wrocław 2017.

Peregrynacja Stanisława Wierzbowskiego wojewodzica sieradzkiego do Francji w latach 1678, 1679, 1680 i 1681, wyd. J.K. Załuski, „Czas”, 1858, nr 9, s. 483–532.

Radziwiłł A.S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 1–3, wyd. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980.

Radziwiłł B., *Autobiografia*, wyd. T. Wasilewski, Warszawa 1979.

Radziwiłł K.S., *Diariusz peregrynacji europejskiej (1684–1687)*, wyd. A. Kucharski, Toruń 2011.

Sobieski J., *Peregrynacja po Europie (1605–1611). Droga do Baden (1638)*, wyd. J. Długosz, Wrocław-Warszawa 1991.

Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim, wyd. U. Augustyniak, Warszawa 1992.

Żywot sławnych mężów polskich z XVII wieku, wyd. E. Raczyński, Poznań 1840.

Studies:

Anusik Z., *Państwo i społeczeństwo francuskie pierwszej połowy XVII wieku w oczach Polaków odwiedzających Francję*, [w:] *Staropolski ogląd świata*, red. B. Rok, F. Wolański, Wrocław 2004, s. 107–129.

Anusik Z., Stroynowski A., *Problemy majątkowe Radziwiłłów w XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 1987, t. 48, s. 79–115.

Anusik Z., Stroynowski A., *Radziwiłłowic w epoce saskiej. Zarys dziejów politycznych i majątkowych*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”, 1989, nr 33, s. 29–58.

- Augustyniak U., *Opis Paryża z 1597 roku, „Barok. Historia–Literatura–Sztuka”*, 2006, t. 13, z. 2, s. 187–192.
- Augustyniak U., *Wychowanie młodych Radziwiłłów na dworze birżańskim w XVII wieku, [w:] Od rodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce, cz. 1: Od średniowiecza do wieku XVIII*, red. M. Dąbrowska, A. Klonder, Warszawa 2002, s. 129–148.
- Baillie H.M., *L'étiquette et la distribution des appartements officiels dans les palais baroques*, „Bulletin du Centre de recherche du château de Versailles”, 2014, vol. 101, s. 169–199.
- Barth W., *Les visites de incognito à la cour des Bourbons au XVIIIe siècle, [w:] Voyageurs étrangers à la cour de France 1589–1789*, sous le direction de C. zum Kolk, J. Boutier, B. Klesmann, F. Moureau, Rennes-Versaille 2004, s. 323–337.
- Bernatowicz T., *Mitra i buława. Królewskie ambicje księżąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*, Warszawa 2011.
- Bernatowicz T., *Związki genealogiczne i fikcyjne pokrewieństwa. Idea koligacji Radziwiłłów z Habsburgami w mediach XVIII wieku, [w:] Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 39–53.
- Bély L., *La Société des princes*, Paris 1999.
- Blinda A., *Teofila z Jabłonowskich Sapieżyna (1742–1816)*, Kraków 2023.
- Bloch M., *Królowie cudotwórcy. Studium na temat nadprzyrodzonego charakteru przypisywanego władzy królewskiej zwłaszcza we Francji i w Anglii*, tłum. J.M. Kłoczowski, Warszawa 1998.
- Borek P., *O tym jak książę Udalryk Radziwiłł hajdamaków gromił, [w:] Radziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadcstwa historyczne*, red. K. Stępnik, Lublin 2003, s. 239–251.
- Brogan S., *The Royal Touch in Early Modern England: Politics, Medicine, and Sin*. Woodbridge–Suffolk 2015.
- Burke P., *Fabrykacja Ludwika XIV*, tłum. R. Pucek, M. Szczubińska, Warszawa 2011.
- Chachaj M., *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin 1995.
- Chaney E., *The Grand Tour and the Great Rebellion: Richard Lassels and the “The Voyage of Italy”*, in *17th Century*, Geneva 1985.
- Chaney E., *The evolution of the Grand Tour: Anglo-Italian Cultural Relations since the Renaissance*, London 2002.
- Chagniot J., *Paris au XVIIIe siècle*, Paris 1988.
- Courtin N., *Paris au XVIIIe siècle. Entre fantaisie et renouveau classique*, Paris 2013.
- Czarnjaukaja F., *Udalryk Krysztaf Radziwiłł – starosta sądowy mjenski (27.09.1738–09.02.1746)*, „Acta Anniversaria”, 2015, vol. 1, s. 78–87.
- Demouy P., *Le Sacre du roi*, Strasbourg 2016.
- Deville A., Hochereau É., *Ville de Paris: Nomenclature des voies publiques et privées*, Paris 1885.
- Dewald J., *Aristocratic Experience and the Origins of Modern Culture France, 1570–1715*, Oxford 1993, s. 79–85.
- Dygdała J., *Młody magnat na drezdeńskim dworze Augusta Mocnego. Fragment europejskiej podróży Michała Kazimierza Radziwiłła z 1722 roku, [w:] Stosunki polsko-niemieckie w XVI–XVIII wieku. Materiały konferencji naukowej Kielce–Szydłowiec 19–21 października 2000*, red. J. Wijaczka, Kielce 2002, s. 205–223.
- France A., *Bernardin de Saint-Pierre et la princesse Marie Miesnik*, Paris 1875.
- Freundlich A., *Studia paniczów polskich w XVIII wieku w Paryżu, „Minerwa Polska”*, 1927, r. 1, s. 162–166.
- Górzyński S., *Ermenonville, Rousseau i Radziwiłłowie, [w:] Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*, red. S. Górzyński, M. Nagielski, Warszawa 2014, s. 153–169.
- Gryglewski P., *Architektoniczne konteksty ceremoniału dworskiego w końcu XVII i początku XVIII wieku na przykładzie wiedeńskiej rezydencji księcia Eugeniusza Sabaudzkiego, [w:] Studia nad sztuką Rene-*

- sansu i Baroku, t. 9: *Ceremoniał i obyczaj w XVI–XVIII wieku*, red. J. Lileyko, I. Rolska-Boruch, Lublin 2008, s. 79–94.
- Hussey A., *Paris. The secret history*, London 2006.
- Janicka J., *Relacje Hieronima Wincentego Radziwiłła z Karolem Stanisławem Radziwiłłem „Panie Kochanku” w świetle korespondencji z lat 1761–1786*, „*Saeculum Christianum*”, 2022, t. 29, nr 2, s. 150–161.
- Jarczykowa M., *Kontakty Kaspra Dornaviusa (1577–1631) z birzańskim dworem Radziwiłłów*, [w:] *Z historii kultury staropolskiej. Studia ofiarowane Urszuli Augustyniak*, red. A. Bartoszewicz, A. Karpiński, M. Ptaszyński, A. Zakrzewski, Warszawa 2020, s. 344–347.
- Jarczykowa M., *Krzysztof II Radziwiłł (1585–1640) wobec zagadnień dydaktycznych i naukowych*, [w:] *Prace ofiarowane Adamowi W. Jaroszowi*, red. B. Zyska, I. Socha, Katowice 1995, s. 136–148.
- Jaroszuk J., *Radziwiłł Aleksander Ludwik h. Trąby (1594–1654)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 150–151.
- Judkowiak B., „*Choć za umbrę literata...*”. *Przyczynki do sylwetki literackiej księcia Udalryka Radziwiłła (1712–1770)*, [w:] *Dwór mający w sobie osoby i mózgi rozmaite*, red. B. Sienkiewicz, B. Judkowiak, Poznań 1991, s. 61–82.
- Kamecka M., „*Do cudzych krajów*”. *Edukacyjne podróże szlachty polskiej do Francji w epoce saskiej*, Białystok 2012.
- Kandakou Dz., *Les Lituaniens à Paris à la fin du XVIIIe siècle vus par la police*, „*Cahiers Lituaniens*”, 2013, nr 12, s. 7–11.
- Kempa T., *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda wileński*, Warszawa 2002.
- Kierś Z., *Szlachta i magnateria Rzeczypospolitej wobec Francji w latach 1573–1660*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985.
- Klingensmith S.J., *The Utility of Splendor. Ceremony, Social Life, and Architecture at the Court of Bavaria, 1600–1800*, Chicago 1993.
- Kociszewska E., *Fêtes dla poselstwa polskiego i Henryka Walezego w ogrodach Tuileries. Tapiseria Katarzyny Medycejskiej*, [w:] *Urbs celeberrima. Księga pamiątkowa na 750-lecie Krakowa*, red. T. Grzybkowska, A. Grzybkowski, and Z. Żygulski, Kraków 2008, s. 381–397.
- Kociszewska E., *La Pologne, un don maternel de Catherine de Médicis? La cérémonie de la remise du Decretum electionis à Henri de Valois*, „*Le Moyen Age*”, 2011, z. 3–4, s. 561–575.
- Kociszewska E., *War and Seduction in Cybele’s Garden. Contextualizing the Ballet des Polonais*, „*Renaissance Quarterly*”, 2012, vol. 65, nr 3, s. 809–863.
- Kot S., *Polacy na studiach w Orleanie w XVI i XVII wieku*, „*Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*”, 1920, nr 5, s. 2–3.
- Kot S., *Polska Złotego Wieku a Europa. Studia i szkice*, wyd. H. Barycz, Warszawa 1987.
- Kotlubaj E., *Życie Janusza Radziwiłła, Oświęcim 2016* (reprint 1859 r.).
- Kowalczyk M.E., *Zagraniczne podróże Polek w epoce oświecenia*, Warszawa 2019.
- Królikowski B., *Wśród Sarmatów. Radziwiłłowic i pamiętnikarze*, Warszawa 2000.
- Kucharski A., *Dom, dwór i świat. Sytuacje komunikacyjne i przestrzeń kontaktów w diariuszu europejskiej podróży Michała Kazimierza Radziwiłła (1721–1723)*, [w:] *Staropolski ogląd świata. Nulla dies sine linea. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogdanowi Rokowi w 70. rocznicę urodzin*, red. E. Kościk, F. Wolański, R. Żerelik, Toruń 2017, s. 35–57.
- Kucharski A., *Doświadczenia przyszłego starosty człuchowskiego i kanclerza wielkiego litewskiego Karola Stanisława Radziwiłła z młodzieńczej peregrynacji po Europie (1684–1687)*, „*Zapiski Historyczne*”, 2008, t. 73, z. 4, s. 16–35.
- Kucharski A., *Ludzie – obiekty – relacje. Przestrzenie percepcji, miejsca spotkań i kręgi towarzyskie w krajowych i zagranicznych podróżach Karola Stanisława Radziwiłła (XVII–XVIII w.)*, [w:] *Staropolskie podróżowanie*, red. B. Rok, F. Wolański, Kraków 2016, s. 333–349.
- Kucharski A., *W cieniu rokoszu i abdykacji. Zagraniczna podróż edukacyjna Stanisława Kazimierza Ra-*

- dziwiła* (1666–1670), [w:] *W Rzeczypospolitej Wazów*, red. A. Korytko, B. Krysztopa-Czupryńska, Białystok 2022, s. 241–262.
- Kulesza-Woroniecka I., *Obraz życia towarzyskiego Polaków we Francji utrwalony w relacjach polskich z drugiej połowy XVIII wieku*, [w:] *Anglosasi, Francuzi i Polacy; wzajemny wizerunek dawniej i dziś*, red. P. Guzowski, M. Kamecka, Białystok 2005, s. 101–109.
- Kuras K., *Talmont (Talmond) de Maria Anna z Jabłonowskich (1701–1773)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 52, Warszawa–Kraków 2017, s. 132–135.
- Kurządowska B., *Rejestr rzeczy mijanych jako przyczynek do wyznań osobistych Teofli z Radziwiłłów Morawskiej*, „Prace Literaturoznawcze”, 2015, t. 3, s. 183–195.
- Ladurie Le Roy E., Fitou J.-F., *Saint-Simon ou le système de la Cour*, Paris 2011.
- Lavedan P., *Histoire de l’urbanisme à Paris*, Paris 1993.
- Lesińska K., *Radziwiłł Michał Hieronim h. Trąby (1744–1831)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 307–309.
- Lefevre Ch., *Les anciennes maisons de Paris sous Napoléon III*, t. 5, Paris 1873.
- Maciejewska W., *Mikołaj Radziwiłł biskup żmudzki (1515–1529) a francuski król „cudotwórca” Franciszek I*, „Kwartalnik Historyczny”, 1938, r. 52, s. 226–230.
- Maliszewski K., *Obraz świata i Rzeczypospolitej w polskich gazetach rękopiśmiennych z okresu późnego baroku. Studium z dziejów kształtowania się i rozpowszechniania sarmackich stereotypów wiedzy i informacji w „Theatrum mundi”*, Toruń 1990.
- Mandrou R., *Louis XIV et son temps 1661–1715*, Paris 1973.
- Mariani A., *Podróż zagraniczna Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” (1721–1723). Między tożsamością rodową a poczuciem przynależności do arystokracji europejskiej*, [w:] *Europejski wiek osiemnasty: uniwersalizm myśli, różnorodność dróg*, red. M. Dębowski, A. Grześkowiak-Krwawicz, M. Zwierzykowski, Kraków 2013, s. 211–220.
- Marie A.J., *Versailles au temps de Louis XIV*, Paris 1976.
- Markiewicz A., *Dykcjonarz, lutnia i koronki. Zagraniczna podróż edukacyjna Franciszka Cetnera (1693–1696)*, Warszawa 2022.
- Markiewicz A., *Floret i złote guziki. Wokół paryskiej edukacji Józefa Lubomirskiego (1706 r.)*, „Barok. Historia–Literatura–Sztuka”, 2015, nr 22/2 (44), s. 23–47.
- Markiewicz A., „*Miasto wszystkich delicyj pełne*”. *Paryż w relacjach polskich podróżników z lat osiemdziesiątych XVII wieku*, [w:] *Sztuka i podróżowanie. Studia teoretyczne i historyczno-artystyczne*, red. P. Krasny, D. Ziarkowski, Kraków 2009, s. 107–118.
- Markiewicz A., *Podróż edukacyjne w czasach Jana III Sobieskiego. Peregrinationes Jablonovianae*, Warszawa 2011.
- Markiewicz A., „*Różne sztuki wód*” i Bernini. *Wersal Ludwika w relacjach polskich podróżników (1661–1715)*, „Modus. Prace z historii sztuki”, 2020, t. 20, s. 99–113.
- Markiewicz A., „*Wszyscy Ich Mość Panowie Polacy*”. *Kilka uwag o podróżach Polaków do Paryża w 1700 r.*, [w:] *Sapientia ars vivendi putanda est. Wokół kultury i polityki. Studia z dziejów nowożytnych ofiarowane Profesorowi Marianowi Chachajowi*, red. A. Perlakowski, F. Wolański, B. Rok, Kraków–Wrocław, s. 199–217.
- Mączak A., *Odkrywanie Europy*, Gdańsk 1998.
- Michalewiczowa M., *Radziwiłł Mikołaj h. Trąby (zm. 1529/1530)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 319–321.
- Michalski J., *Wokół powrotu Karola Radziwiłła z emigracji pobarskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, 1999, t. 106, z. 4, s. 21–72.
- Mikocka-Rachubowa A., *Wrażenia artystyczne Karola Stanisława Radziwiłła z podróży po Europie (1684–1687)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 1989, t. 3, s. 235–250.

- Moreau-Reibel J., *Sto lat podróży różnowierców polskich do Francji, „Reformacja w Polsce”, 1937–1939*, r. 9–10, s. 1–27.
- Muller W., *Radziwiłł Jerzy h. Trąby (1556–1600)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 230.
- Napierała P., *Paryż i Wersal czasów Voltaire’a i Casanovy*, Kraków 2012.
- Niedziela R., *Paryż przed Rewolucją (1774–1789). Obraz miasta w oczach cudzoziemców*, Kraków 2015.
- Niemira K., *Honor bez egzageracji. Magnackie zakupy i świat rzeczy paryskich w XVIII wieku*, Warszawa 2022.
- Niemira K., *Przyczynek do badań nad kolekcją malarstwa Radziwiłłów z Nieborowa, „Quart”, 2018*, nr 4(50), s. 3–22.
- Niewiara A., *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI–XIX wieku*. Katowice 2000.
- Pietrzyk Z., *„Tyłem się w Strazburku nauczył...” Studia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki w Strasburgu w latach 1563–1564, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1997*, t. 41, s. 159–167.
- Polski Grand Tour w XVIII i początkach XIX wieku*, red. A. Ročko, Warszawa 2014.
- Przyboś A., *Radziwiłł Albrzycht Stanisław h. Trąby (1593–1656)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 143–148.
- Rachuba A., *Radziwiłł Jan Mikołaj h. Trąby (1681–1729)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 200–201.
- Ragauskienė R., *Śmierci nie udało się pokonać. Historia biologiczna książąt Radziwiłłów na Birzach i Dubinkach (koniec XV wieku–XVII wiek)*, Kraków 2020.
- Rok B., *Kontakty interpersonalne staropolskich podróżników na szlakach europejskich w XVIII wieku*, [w:] *Sic erat in votis. Studia i szkice ofiarowane Profesorowi Zbigniewowi Anusikowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin. Europa i świat w czasach nowożytnych*, red. M. Karkocha, P. Robak, Łódź 2017, s. 259–273.
- Rok B., *Życie rodzinne Teofili z Radziwiłłów Morawskiej*, [w:] *Honestas et turpitudō. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki, J. Urwanowicz, Białystok 2019, s. 625–639.
- Rok B., *Życie towarzyskie Teofili z Radziwiłłów Morawskiej w europejskiej podróży w latach 1773–1774*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 639–649.
- Rostworowski E., *Radziwiłłowa z Lubomirskich Maria Karolina (ok. 1730–1795)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 402–403.
- Rottermund A., *Kształtowanie się apartamentu w nowożytniej architekturze polskiej, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, 2003*, r. 21, s. 13–20.
- Sabatier G., *Le sacre de Louis XV*, [w:] *Louis XV. Passion d’un Roi*, sous la dir. de Y. Carlier, H. Delalex, Versailles 2022.
- Sawicka S., *Festyn dla postów polskich w ogrodach Tuileries*, [w:] *Sarmatia Artisitica. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Tomkiewicza*, red. J. Białostocki, Warszawa 1968, s. 17–35.
- Serwański M., *Francuska architektura i sztuka w oczach Polaków w XVII wieku*, [w:] *Sic erat in fatis. Studia i szkice historyczne dedykowane Profesorowi Bogdanowi Rokowi*, t. 1, red. E. Kościak, R. Żerelik, P. Badyńska, Toruń 2012, s. 452–465.
- Serwański M., *Le stéréotype du Français dans la Pologne des XVIe–XVIIe siècles*, [w:] *Amis et ennemis héréditaires: Les stéréotypes nationaux. Actes du XIIIe Colloque Poznań–Strasbourg des 3–4 octobre 2002*, textes réunis et publiés par M. Forycki, M. Serwański, Poznań 2006, s. 45–53.
- Serwański M., *Znajomość ustroju i państwa francuskiego w Polsce w XVII wieku*, [w:] *Polska – Niemcy – Europa. Studia z dziejów myśli politycznej i stosunków międzynarodowych*, red. A. Czubiński, Poznań 1977, s. 131–143.

- Serwański M., Grobelna-Mazurek P., *Litewskiego księcia francuskie przypadki. Monarchia burbońska w biografii Bogusława Radziwiłła*, [w:] *Wokół wielkiego Księstwa Litewskiego i jego tradycji*, red. B. Manyś, M. Zwierzykowski, Poznań 2016, s. 173–185.
- Skrzypietz A., *Wizja Francji i rządów francuskich w Polsce w literaturze politycznej bezkrólowia po śmierci Jana III Sobieskiego* [w:] *Staropolski ogląd świata*, red. B. Rok, F. Wolański, Wrocław 2004, s. 129–141.
- Sokołowski W., *Studia i peregrynacje Janusza i Krzysztofa Radziwiłłów w latach 1595–1603: model edukacji syna magnackiego w I połowie XVII wieku*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, 1992, t. 35, s. 3–35.
- Soltysik S., *Odkrywanie Europy Zachodniej przez emigrację czasów schyłkowych okresu konfederacji barskiej – casus Teofili Konstancji z Radziwiłłów Morawskiej*, [w:] *Staropolski ogląd świata*, red. B. Rok, F. Wolański, Wrocław 2004, s. 239–249.
- Stroynowski A., *Emigracyjne opowieści Radziwiłła „Panie Kochanku”*, „Prace Naukowe Akademii im. J. Długosza w Częstochowie”, 2010, z. 11, s. 257–278.
- Stroynowski A., *Zmiana pozycji ordynatów nieświeżskich w XVIII wieku*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2020, r. 19, nr 1, s. 103–131.
- Sulerzyska T., *Galerie obrazów i „gabinety sztuki” Radziwiłłów w XVII w.*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1961, r. 23, nr 1, s. 87–99.
- Syndram D., *Shopping à Paris à la demande d’Auguste le Fort*, [w:] *Le commerce du luxe à Paris aux XVIIe et XVIIIe siècles: échanges nationaux et internationaux*, ed. S. Castelluccio Bern 2009, s. 267–279.
- Szerszeń M., *Radziwiłłowie nad Sekwaną i Tamizą. Karol Stanisław Radziwiłł i Michał Kazimierz Rybiński – spojrzenie ojca i syna*, [w:] *Anglosasi, Francuzi i Polacy; wzajemny wizerunek dawniej i dziś*, red. P. Guzowski, M. Kamecka, Białystok 2005, s. 87–99.
- Taylor-Terlecka N., *Kwartet na trąby – krnąbrna Teofila z rodziną w tle*, [w:] *Kobiety epok dawnych w literaturze, kulturze i społeczeństwie*, red. I. Maciejewska, K. Stasiewicz, Olsztyn 2008, s. 338–348.
- Waddy P., *Seventeenth-Century Roman Palaces. Use and the Art of the Plan*, New York–Cambridge–London 1991.
- Wieczorek A., *W „drodze paryskiej” – podróże edukacyjne Józefa i Wacława Rzewuskich w latach dwudziestych XVIII wieku*, [w:] *Studia z dziejów edukacji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów Korony i Litwy*, red. K. Puchowski, J. Orzeł, Warszawa 2019, s. 143–177.
- Wisner H., *Janusz Radziwiłł 1612–1655*, Warszawa 2000.
- Wisner H., *Lata szkolne Janusza Radziwiłła. Przyczynek do dziejów szkolnictwa kalwińskiego na Litwie w pierwszej połowie XVII wiek*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1969, t. 14, s. 183–194.
- Wisner H., *Młodzieńcze peregrynacje Janusza i Krzysztofa Radziwiłłów po Europie (schyłek XVI – początek XVII wieku)*, „Zapiski Historyczne”, 1990, t. 55, z. 1, s. 23–43.
- Wróbel Ł., *Studium kariery magnackiej w XVIII wieku*, Toruń 2022.
- Wyczański A., *Francja wobec państw jagiellońskich w latach 1515–1529*, Wrocław 1954.
- Zachara M., Majewska-Lancholc T., *Instrukcja Krzysztofa II Radziwiłła dla syna Janusza*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1971, t. 16, s. 171–184.
- Zielińska T., *Propaganda świetności domu radziwiłłowskiego epoki Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybiński”, w ówczesnych środowiskach masowego przekazu*, [w:] *Między Wschodem, a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII wieku*, red. Z. Wójcik, T. Chynczewska-Hennel, Warszawa 1993, s. 205–214.
- Zielińska T., *Więź rodowa domu radziwiłłowskiego w świetle diariusza Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybiński”*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 1989, t. 3, s. 175–190.
- Żołądź-Strzelczyk D., *„O porządku w naukach i sposobie wychowania” – Konsyderacje dla Janusza Radziwiłła z roku 1622*, „Historia Slavorum Occidentis”, 2020, t. 24, nr 1, s. 44–63.
- Żołądź-Strzelczyk D., *„Nadobna to jest rzecz młodemu człowiekowi do cudzych krajów się przejeżdżać” – miejsce podróży w edukacji polskiej szlachty XVI–XVII wieku*, [w:] *Samotrzeć, w kompanii, czy z orszakiem? Społeczne aspekty podróżowania w średniowieczu i w czasach nowożytnych*, red. M. Saczyńska, E. Wólkiewicz, Warszawa 2012, s. 323–339.

Żołądź-Strzelczyk D., *O przedsięwzięciu peregrynacyjnej. Edukacyjne wojaże szlachty z Rzeczypospolitej w świetle instrukcji podróżniczych*, Warszawa 2020.

Żołądź-Strzelczyk D., „Pod każdym względem szlachetne dają ci wychowanie”. *Studia z dziejów wychowania szlachty w epoce staropolskiej*, Wrocław 2017.

Netography:

Wolański F., *Le transfert culturel des modèles courtisans français à la lumière des récits polonais de voyage des XVIIe et XVIIIe siècles*, „Bulletin du Centre de recherche du château de Versailles”, 2021, <https://journals.openedition.org/crcv/19698> [dostęp: 30.09.2022].

